

KELDANI PATRİKLİĞİ'NİN İDARESİ VE OSMANLI DEVLET SALNAMESLERİ (1847-1918)

YIL / YEAR 16, SAYI / ISSUE 32 / BAHAR / SPRING (2018/2) ss. 89 - 126

Makale geliş tarihi/Received: 22/09/2018-Makale kabul tarihi/Accepted: 25/10/2018

CANAN SEYFELİ

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı

cseyfeli@yahoo.com

Öz

Makalenin konusu Keldani Patrikliği'nin idaresi ve Osmanlı Devlet Salnamelerindeki durumudur. Salnameler resmi devlet yıllıklarıdır ve 1847-1918 yıllarında 68 sayı yayımlanmıştır. Çalışmanın amacı resmi yayın organlarında Keldani Patrikliği'ne bakışı ve patrikliğin idaresini ve durumunu ortaya koymaktır. Keldani Patrikliği, Katolik hiyerarşi olduğu için Roma'ya bağlı bir doğu kilisesidir. Bu kilise 431 Efes Konsili'nde Kristolojik tartışmalarda çift doğa ve insan doğuran Meryem görüşlerinden dolayı aforoz edilen Nasturi, yani Doğu Süryani Kilisesi'nden Katolikleşerek ayrılmıştır. Bu ayrılık açık şekilde 1552'de başlamış, ancak 1830'da tek çizgide düzenli olarak yürüyen kilise oluşmuştur. Osmanlı Devleti gayrimüslimleri "fetihten önceki durumun korunması geleneği"yle idare ederken Keldanilerin idaresi 1831 öncesi ve sonrasında farklı işlemiştir. Öncesinde Keldanilerin aslı Nasturi olduğu için Osmanlı fetihten önceki durumu koruyarak onları Nasturi Kilisesi'nin idaresinde kabul etmiştir. Nasturilerin ise Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi Kadim Süryani Patrikliği aracılığıyla İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi oldukları anlaşılmaktadır. Keldani Patrikliği'nin de 1831 öncesinde Nasturiler kanalıyla Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğu, 5 Ocak 1831'de Osmanlı Katolikleri ayrı hiyerarşi olarak kabul edildiğinde Keldani Patrikliği de İstanbul Katolik Patrikliği'ne bağlanmıştır. Katolik Ermenilerden seçilen bu patrikliğin idaresinden Keldanilerin ayrıldığını gösteren bir belge yoktur.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Nasturiler, Keldani Patrikliği, Osmanlı Devlet Salnameleri, Fetihten Önceki Durumun Korunması Geleneği.*

THE ADMINISTRATION OF THE CHALDEAN PATRIARCHATE AND THE OTTOMAN STATE ANNUALS (SALNAME-I DEVLET-I ALIYE-I OSMANIYE) (1847-1918)

Abstract

The subject of the article is the administration of the Chaldean Patriarchate. The Ottoman State Annuals are official state almanacs published between in 68 issues between the years of 1847-1918. The aim of the study is to reveal the Ottoman view of the Chaldean Patriarchate in official publications. The Chaldean Patriarchate is an eastern church of Rome. This church, which was excommunicated due to the views of double nature (dyophysitism) and Mary, who gave birth to a human being (antropokos), was separated and formed as Catholics from the Nestorian, the Eastern Syriac, Church in the Council of Ephesus in 431. This formation clearly started with the separation in 1552, but it was possible in 1830 to walk regularly in a single line.

While the Ottoman State ruled non-Muslims with the 'tradition of preserving the situation before the conquest', the ruling of the Chaldeans was carried out in two different ways (1831). Since the Chaldeans were originally Nestorian, the Ottoman preserved the situation before the conquest and accepted them in the administration of the Nestorian Church. It is understood that the Nestorians were subject to the Armenian Patriarchate of Istanbul even in the late Ottoman period through the Ancient Assyrian Patriarchate. It can also be said that the Chaldean Patriarchate was affiliated to the Armenian Patriarchate through the Nestorians before 1831. On January 5, 1831, when the Ottoman Catholics were considered as a separate hierarchy, the Chaldean Patriarchate was also subject to the Catholic Patriarchate of Istanbul. There is no document indicating the separation of the Chaldeans in the administration of this patriarchate, chosen from the Catholic Armenians.

Keywords: *Ottoman State, Nestorians, Patriarchate of Chaldean Catholic, Ottoman State Annuals, The Tradition of Preserving the Situation before the Conquest*

Giriş

Bu makalenin konusu Keldani Patrikliği'nin idaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleridir. Devlet Salnameleri 1847-1918 yılları arasında 68 sayı halinde yayımlanmış devletin resmi yıllık yayın organıdır. Salnameler gayrimüslimlere "*Ruesay-ı Mil-e-i Hamse*" başlığıyla yer vermeye başlamış, sonra hamse ifadesi kaldırılmış, daha sonra da "*Ruesay-ı Ruhani*" şeklinde verilmiştir. 1265 (1849) tarihli 3. Sayı ile 1273 (1857) tarihli 11. Sayı arasındaki dokuz sayı haricinde gayrimüslimler alt başlıklar altında tablo halinde sunulmuştur. Yaklaşık üç çeyrek asırlık süreci kapsayan bu metinlerin resmi yayın organları olması bakımından devletin yaklaşımını göstermesi nedeniyle kıymetlidir. Aynı şekilde gayrimüslimleri, bu arada Keldani Patrikliği'ni patriklik ve piskoposluk merkezleri ve idarecileriyle takip etmeyi sağlaması bakımından da kıymetlidir. Ayrıca bu metinler Osmanlı Devleti'nin idarelerini yürüttüğü gayrimüslimleri dini kurumları üzerinden tanıdığını göstermesiyle de değerlidir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idari yapısıyla alakalı olarak, geç döneme ait olsa da, önemli örnekler sunmakta ve Osmanlı'nın tavrını görmeyi kolaylaştırmaktadır.

Makalenin ana konusu Keldani Patrikliği'nin idaresidir ve bu nedenle Keldanilerin ve Nasturilerin Osmanlı Devleti tarafından algılanış biçiminin ortaya konabilmesi için bu cemaatlerin Hıristiyanlık arkaplanının tanınması gerekir. Buna göre Nasturiler Katolik öğretiyi reddeden diyo-fizit Doğu Süryanileridir. Keldaniler ise Katolikleşmiş Nasturilerdir. Nasturilere Doğu Süryani Kilisesi, Doğu Asuri Kilisesi gibi isimler de verilmiştir. Dikkat edildiğinde iki isim Keldani ve Asuri kelimelerinden oluşturulmuştur. Herşeyden önce Mezopotamya'nın iki kadim halkıyla isimlendirilmeleri Batılılar tarafından yapılmıştır. Bugün bile bu isim ve isimlendirmeler siyasi bir duruşu beslemektedirler. Bu halkları siyasallaştıranlar misyonerler ve bazı arkeologlar olmuştur. Önce mesnetsiz bir şekilde bu insanların atalarının kadim halklar oldukları izlenimini oluşturmuşlardır. Bu siyasallaşma tarihin derinliklerinde kaybolan Keldani ve Asurlar gibi bu halkların da geleneklerini ve geleneksel yaşam alanlarını kaybederek yok olma eşiğine gelmelerine yol açmıştır. Şimdi çoğunluğu Batıya göç eden bu insanlar

eski vatanları üzerinde yaşayan ve özellikle Osmanlı'ya karşı bir husumeti barındıran siyasal duruşlarıyla kendilerini korumaya, yok olmaktan kurtarmaya çalışmaktadırlar. Böylece zenginleştirdikleri batılların içinde yavaş yavaş erimektedirler.

Nasturi Kilisesi, kendisini elçilere dayandıran kadim kiliselerden birisidir. İran merkezli gelişen Süryani Hıristiyanlığı V. Yüzyılda Kristolojik ve Mariyolojik tartışmaların içerisine doğrudan katılmamıştır. Ancak 431 Efes Konsili'nde Nestorius görüşlerinden dolayı aforoz edildiğinde öğretisi İran coğrafyasında, yani Yeni Roma topraklarının dışında gelişmiştir. Onun Antakya ekolü çizgisinde yer alan öğretisinin temelini Oğul'un biri insani, diğeri ilahi iki tabiatı olduğu, İsa'nın ilahi tabiatını doğduktan sonra kazandığı, yani Meryem'in tanrı değil insan doğurduğu fikri oluşturuyordu. İlerleyen süreçte Süryaniler İskenderiye ekolünün oluşturduğu monofizit görüşte yer alırken İran'da kalan Süryaniler diyofizit Nasturilere dönüşmüşlerdir.

Yaşadıkları coğrafyanın önemli bir kısmı Osmanlı hakimiyetine girdiğinde Nasturiler, Kıbrıs gibi batı bölgelerinde Haçlılar döneminde misyonerlerle karşılaşmışlar ve kısmen Katolikleşme de meydana gelmiştir. Ancak Nasturi Kilisesi'nin kadim çizgisinin üç defa Katolikleşerek bölünmesi ilerleyen süreçte gerçekleşmiştir. İlki, 1552'de Sulaka'nın patrik seçilmesiyle oluşan Katolik Şimon çizgisidir. İkincisi, ise kadim Nasturi çizgisini devam ettiren ve 1558'de oluşan Eliya çizgisinde yer alan Diyarbakır Nasturi piskoposu Yusuf'un 1681'de başlattığı Yusuf çizgisidir. Üçüncüsü ise Eliya çizgisinin 1804'te Katolikleşmesi ve Diyarbakır Keldani hiyerarşisiyle birleşmesiyle oluşmuştur. Bugüne kadar gelen Nasturi çizgi ise Katolik Şimon çizgisinin 1670'lerde tekrar Nasturileşmesiyle oluşan hiyerarşiden sürüp gelmiştir.

Karmaşık bir sürece sahip olan Nasturilerin Katolikleşmesi 1830 itibarıyla düzene girmiş ve tek çizgide ve daha düzenli olarak yürümüştür. Keldanilerin geçmişi Nasturi olduğu için Osmanlı Devleti'ndeki idarelerinin biçimi hakkında daha gerçekçi bilgi üretmenin yolu Nasturilerin durumunu anlamaktan geçer. Ancak Nasturiler haklarında arşiv belgelerinin en az olduğu gayrimüslim unsurlardan birisidir ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Nasturi Patrikliği'ne hiç yer verilmemiştir. Bununla birlikte çalışmanın Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare sistemiyle ilgili kurgusal bir ön kabulü vardır. Bu Osmanlı Devleti'nin "fetihten önceki durumun korunması geleneği"dir. Osmanlı Devleti'nde gelenekçilik, şeriat dışı ama buna aykırı olmayan örf ve adetlerin düzenlendiği her türlü idari ve hukuki mevzularda temel rol oynayan ilke niteliğindedir (Genç, 2014: 59-60). Bu geleneğin işleyişinde öncelikli olarak gayrimüslimlerin fetihten önceki durumlarının kabulü söz konusudur. Ardından bu durumu koruma esastır. Koruma geleneği din ve mezhep değiştirmenin yasak olmasını, yani fetihten önceki durumu koruma ilkesini oluşturmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti Tanzimat dönemine kadar bu koruma biçimini yine gelenekçi şekilde koruyarak sürdürmüştür. Ancak içerden ve dışardan çeşitli baskılar neticesinde

Katolikleri ayrı hiyerarşi olarak kabul etmiştir. Bununla birlikte koruma içgüdüsünü devam ettirmiştir. Bu hususlar dikkate alındığında Nasturiler ve Keldanilerin de aynı gelenekçilikle idare edildiği görülür. Kaynaklar ve bazı arşiv vesikaları Nasturilerin ruhani anlamda kendi patriklerine tabi olduklarını, sivil anlamda ise Kadim Süryani Patrikliği'ne, bu patrikliğin de İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olması nedeniyle de Nasturilerin de dolaylı olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber bazı belge ve bilgiler Nasturilerin doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu da göstermektedir. Bu yüzden Keldanilerin fetih sonrasında Katolikleşen cemaatlerden olduğu için Osmanlı nezdinde Katolikleşmenin yasak olması nedeniyle diğer bütün Katolikleşen cemaatler gibi asılları hangi cemaat ise 5 Ocak 1831'e kadar o cemaatin üyesi olarak kabul edilmişlerdir. Bu tarihte ise Osmanlı Katolikleri tek hiyerarşide toplanmışlardır. Ermeni Katolikler çok ve etkili oldukları için İstanbul'da kurulan patrikliğin ruhani lideri bunlardan olmuştur. Arşiv belgelerinin murahhasalık (marhasalık) olarak tanımladığı Diyarbakır Keldani Piskoposluğu, bir murahhasalık beratı alacağına Keldani Patriğinin izni, İstanbul Katolik Patriğinin müracaatıyla bunu yapabilmekteydi. Osmanlı kendi iç, ruhani meselelerine dikkat ettiğini bu beratta da göstermektedir.

Osmanlı Devlet Salnamelerinin ikincisinden sonuncusuna kadar gayrimüslimlere yer verilen bütün sayılarında Keldani Patrikliği'ne ait bilgiler kaydedilmiştir. Salnamelerdeki veriler bütünüyle verilmiştir. Bunda tekararlardan kaçınmak için ya her yıl önceki yıla göre değişenler verilmiştir ya da takibi kolaylaştırmak için bütünü tablo halinde verilmiştir.

Yukarda zikri geçen hususlar göz önünde bulundurularak araştırılan konu sırasıyla "Nasturiler ve Nasturi Kilisesi", "Nasturilikten Keldaniliğe: Katolikleşme", "Osmanlı Devleti'nde Keldani Patrikliği'nin İdaresi" ve "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Keldani Patrikliği" başlıkları altında ele alınmıştır.

I- Nasturiler ve Nasturi Kilisesi

Keldani ismi kadim mezopotomya halklarından birini isimlendirme dışında bir Katolik kiliseyi isimlendirmede de kullanılmıştır. Keldani Katolik Kilisesi şeklindeki bu isimle zaman zaman milli anlamda Keldaniler diye isimlendirilen bir cemaati ifade etmektedir. Aslında bu halk hem kilise hem de milli anlamda köken itibarıyla Süryanidir. Ancak bu cemaat tarihte iki defa Süryani çizgisinde meydana gelen bölünmeyle aşamalı olarak oluşmuştur. Her iki bölünmenin ardından oluşan kilise kendi milli cemaatini de oluşturmuştur. Önce Süryaniler ikiye bölünmüş ve Batı Süryanileri Yakubi Kilisesi, Süryani Kilisesi, Batı Süryani Kilisesi ve kendilerinin kabul ettiği en yaygın isim olarak Süryani Kadim Kilisesi gibi isimlerle anılan monofizit kiliseyi oluşturmuştur. Doğu Süryanileri ise Nasturi Kilisesi, Doğu Süryani Kilisesi ya da siyasallaşma ile modern dönemde Doğu Asur Kilisesi şeklinde isimlendirilen diyofizit kiliseyi oluşturmuştur. Nasturi Kilisesi'nin XVI. Yüzyılda

yaşadığı Katolikleşmeyle başlayan bölünmede ise çalışmanın konusu olan Keldani Katolik Kilisesi doğmuştur.

Kadim Süryanilerin yaşam alanı Suriye, Anadolu ve İran'a kadar uzanan topraklardaydı. Ana kilise merkezleri Antakya ve Urfa idi. Sonradan Malatya, Diyarbakır, Mardin gibi merkezler oluşurken özellikle IV. Yüzyıl ve V. Yüzyılın ilk yarısında Roma hakimiyeti altında Kristolojik tartışmaların olduğu dönemde Süryani Hıristiyan nüfusun doğuya kaymasıyla önceden İran topraklarında yaşayan Süryanilerin artmasına yol açtı. Bu, Doğu Süryanilerinin temel yaşam alanı Van Gölü'nün güneyinde Dicle ile Urmiye Gölü arasındaki yüksek bölgeydi. Ancak tarihte rahat oldukları dönemde, mesela Müslüman Arap ya da Osmanlı Döneminde daha güneye Musul'a ve Bağdat'a doğru yerleştikleri olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Nasturilerin yaşadığı coğrafyayı Van, Urmiye ve Musul üçgenindeki dağlık bölge diye belirlemek mümkündür (Nikitine, 1997: 207).

Eski İran Hıristiyanları Roma'nın siyasi hakimiyeti dışında kaldıkları için dini anlamda da şiddetli etki alanında değillerdi, bu ve özellikle Zerdüsti İran'ın baskısından dolayı teolojik tartışmalara katılamamaları söz konusuydu (Malik, 2012: 153-155). Ancak batıda, Roma topraklarında yaşayan Süryaniler tartışmaları en azından kendi cemaatlerinde sürdürmüşler ve özellikle 451 Kadıköy Konsili itibarıyla aralarında farklı düşünenler olmuş ve bunların doğuya yönelimi İran hiyerarşisini güçlendirmiştir. İran Hıristiyanları İstanbul Patriği Nestorius'un görüşlerini benimsemişlerdir. Bununla birlikte Batı Süryanileri arasında bu görüşlerin uzun süre tartışılması söz konusudur (Hayes, 2002: 155-267). Her ne kadar Nestorius Antakya ekolünde yetişmiş bir din adamıysa da Süryanilerin, özellikle de Doğu Süryanilerinin arasında bulunmuş ve öğretisini yaymış birisi değildir. Fakat Nestorius'un fikirlerini bölgeye taşıyacak başka yollar da mevcuttur. İlk genel konsillerde sapkın kabul edilen bazı kişi ve metinlerinin, bu arada Nestorius'un hocası Theodore'un eserlerinin bölgede fikrin yayılmasında etkili olduğu bilinmektedir (Hayes, 2002: 161-162). İkinci olarak bu konuların doğuda yaşayan Süryaniler arasında tartışılması ve görüş ayrılıklarının çıkmasıyla doğuya göçle fikrin de taşınması söz konusudur. Bunun için her şeyden önce bölgede daha önce oluşmuş bir cemaatin olması gerekir. Hıristiyanlığın Süryaniler arasında yayılması Nasturilerin de aynı süreci yaşadığını göstermektedir. Kiliseler geriye doğru kendilerini İsa Mesih'e bağlamada elçiler kanalıyla oluşmuş kiliseler olduklarını iddia ederler. Kendilerini Petrus ve Thomas vasıtasıyla Antakya'ya bağlayan Kadim Süryaniler (Atiya, 2005: 272; Albayrak, 1997: 67-68) ve Nasturiler Urfa'yı başlangıç noktası, elçi Adday ve arkadaşları Aggay ve Mari'yi başlatıcı olarak kabul ederler (Yohannan, 2006: 35-38). Bazıları Aziz Thomas'ın elçiliğine itiraz etmezken diğerlerini III. Yüzyıla kadar tarihlendirirler (Janin, 1922: 556). Hıristiyanlığın ilk yayılma sürecinde İran'da, Bizans hakimiyeti dışında bir cemaat oluşması söz konusuydu. V. Yüzyıl sonlarına gelinceye kadar önce Urfa, buradaki okulun kapatılmasıyla Nusaybin ve böylece doğuya doğru hem Süryani nüfusu hem de Hıristiyanlık kaymıştır. Nasturileri oluşturacak

olan bu Hıristiyan nüfusun patriği Katolikos diye isimlendirilmiştir. Bu isim Roma, yani Bizans hakimiyetinde bulunmayan bölgelerdeki kilise liderleri için kullanılmıştır (Seyfeli, 2015: 82). Dolayısıyla Bizans-İran sınırı kuzeyden güneye Erzurum'dan Silvan doğrultusunda düşünüldüğünde doğuda, çoğunlukla İran hakimiyetinde kalan Gürcü, Ermeni ve Nasturi kiliseleri katolikos unvanını kullanırlar.

Nasturilerin, yani İran hakimiyetinde kalan Süryanilerin Nestorius'un görüşünü benimsemelerinde en önemli etken Bizans egemenliği dışında kalmalarıdır. Nestorius 431 Efes Konsili'nde aforoz edilip sürüldüğünde ve 451 Kadıköy Konsili'nde aforoz edilmeyen Antakya ekolünün ilahiyatçıları ve eserleri daha sonra Nasturilerin yaşadığı bölgede etkili olunca ve monofizitleri memnun etmek için 553 İstanbul Konsili'nde aforoz edilmişlerdir. Bunlar Nestorius'un hocası Mopsuestialı Theodor'un kendisi ve eserleri, Cyrslu Theodoret'in İskenderiyeli Cyril'e ve Efes Konsili'ne karşı yazıları ve son olarak Urfa'lı İbas'ın Theodor'u savunan ve Cyril'in itirazlarını reddeden mektubudur (Dvornik, 1990: 12-20). Bu yasaklara ve bölgeye hiç gelmemesine rağmen Doğu Süryani Kilisesi'nin kendisiyle anıldığı görüşün yayıcısı Nestorius'un fikirleri neydi? Aslında bu tartışmaların kökeni tanrı fikriyle ilgiliydi. İsa'nın hem insan hem tanrı kabul edilmesinin mantığı bir açıklamasının yapılmaya çalışılması söz konusuydu. 325 İznik'te İsa'nın tanrılığı meselesi, Oğul'un Baba'yla aynı özden olduğu, dolayısıyla onunla aynı şekilde Tanrı olduğu karara bağlandıktan (Ayrıntılar için bkz. Baş, 2016: 52-64) sonra bunun nasıl olacağı konusu uzun zamandır tartışılmaktaydı. Bu da Nestorius'un görüşlerinde iki tabiat (ilahi ve insani) ve Meryem'in insan doğuran olduğu yönünde çözülmüştür. Nasturilerin diyofizitizmi İskenderiye ve kısmen Ortodoks geleneğe ters düşer biçimde birbirine karışmayan, kendi başlarına ve kendi sınırları içinde yeterince mükemmel, bundan dolayı da herhangi bir karışma veya ilişki imkanına girmeyecek şekilde sağlam ya da yekpare olan iki doğa görüşüdür (Demirci, 2018: 53). 431 Efes Konsili'nde bunun aksine iki, ama birleşmiş ayrı iki tabiat ve Meryem'in de tanrı doğuran olduğuna karar verildiğinde aslında mesele çözülmemişti. Tartışmayı sürdüren İskenderiye Ekolü tek tabiat fikrini geliştirdi ve 449'da Efes'de karara bağladı. Bu, 451 Kadıköy Konsili'ni doğurdu ve konsilde iki ayrı tabiat, birleşmemiş, ayrılmamış, eksilmemiş, çoğalmamış vs. iki tabiat diye açıklamalı bir karar alındı. Böylece önceki bir karar, 431 Efes kararı yinelenmiş ve dolayısıyla tartışma dondurulmuş oldu (Seyfeli, 2015: 74). Ancak bu dondurma olayı Nasturilere ve özellikle monofizitlere kilisede birlik oluşturma hedefiyle baskı ve zulüm olarak geri döndü. Bu arada Nestorius üzerinden tartışılan İsa'nın Tanrılığının nasıllığı konusu Kadıköy kararlarına karşı görüşlerin yinelenmediği sonraki süreçte birlikte kadim kiliselerin ayrılmasını sağlamış oldu.

Süryaniler arasında Nestorius'un, dolayısıyla Antakya ekolünün görüşlerinin tartışıldığı süreçte doğuluların bu görüşü benimsemesiyle tarihteki ilk ciddi bölünmesini yaşamıştır. Ancak kilise İran'da Hıristiyanlığın yayılışı ve II.-IV. Yüzyıllarda varlığını sürdüren cemaat ve liderlerini Nasturi olarak

kabul etmektedir. Buna göre merkez Salik idi ve ilk patriğin Sasanilerin kurucusu Ardeşir döneminde (226-241) görev yapan Kaşgarlı Şahlupa olduğu söylenmektedir (Malik, 2012: 93-152). V. Yüzyılda ise Mar İshak (399-410)'tan başlayarak dokuz patriğin görev yaptığı belirtilmiştir. 484 yılında İran Hıristiyanları Bet-Lapat (Cundişapur) sinodunda Nasturilerin öğretisini kabul etmiş ve sonra başka sinotlarda çift doğa öğretisi açıkça tekrarlanmıştır (Malik, 2012: 153, 186, 190-1). Ayrıca 484 sinodunda papazların ve piskoposların evlenmesi onaylanmıştır (Atiya, 2005: 280). Nasturiler böylece Batı Süryanilerinden uzaklaşmışlardır. Bölgeye Arap Müslüman hakimiyeti geldiğinde, VII. Yüzyıl ortalarında kadim yaşam alanında Nasturi Kilisesi'nin sekiz bölgede metropolitliği ve bunlara bağlı on piskoposluk ile bağımsız dokuz piskoposluğu vardı. Fakat Nasturiler doğuya, Hindistan'a, Çin'e, Orta Asya'ya dinin yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır (Atiya, 2005: 283). Bunda, önce Bizans hakimiyetinden uzak kalması etkili olurken daha sonra İslam hakimiyetinin müsamahalı ortamı daha fazla imkan sağlamıştır. Hıristiyanlara karşı daha müsamahakar bir hukuğa sahip din olan İslam hakimiyeti döneminde Müslümanların Nasturilere karşı diğer Hıristiyanlara göre daha toleranslı olması Peygamber'e kadar dayandırılmaktadır (Atiya, 2005: 295-6). Bu dönemde, yeni başkent Bağdat kurulunca Nasturi Patrikliği de 775'te oraya taşınmıştır (Atiya, 2005: 300). Halife Memun'un 830'da kurduğu "Darul Hikmet" hem doğu hem batı Süryanilerinin, mesela Nasturi Huneyn b. İshak'ın Yunan klasiklerini çevirileriyle katkıda buldukları ilim merkezi olmuştur. Yeni kiliseler yapımına dahi izin verilen bu dönemde Nasturiler tarihteki en iyi süreçlerini geçirmişlerdir. 1000 tarihlerine gelindiğinde Nasturi Kilisesi'nin yaklaşık 20 metropolitliği ve 50'den fazla piskoposluğu vardı (Atiya, 2005: 293-9). İlerleyen süreçte Müslüman hakimiyetindeki yaşamlarında gerilemeler olmuştur. Ancak Nasturiler en büyük darbeyi XIV. Yüzyıl sonlarında Anadolu ve Doğuda olduğu gibi Moğollardan almıştır. Bu nüfusunun azalmasına, doğudaki kilise merkezleriyle ilişkisinin kesilmesine ve daha da önemlisi Hakkari ve çevresinin dağlık bölgesine çekilmelerine yol açmıştır. Yaşadıkları yeri kabaca Urmiye Gölü, Van Gölü ve Musul üçgenindeki dağlık yerleşim alanı diye tanımlamak mümkündür. Bu bölge dışında çok az nüfusları vardı (Atiya, 2005: 305-6).

Nasturiler dağlık coğrafyada içine kapanık oldukları dönemde Patriğin hem dini hem sivil lider olması ve Shemon IV Basidi (1437-1493, 1497) zamanında liderliğin kuşaktan kuşağa geçerek soyda yürüme geleneğinin oluşması söz konusudur. Ancak patrikler evlenemediği için patriklik amcadan yeğene geçmekteydi. Bu konu yaklaşık yüz yıl sonra Nasturi Kilisesi'nde Katolikleşmeden kaynaklı bölünmeyi meydana getirdiğinde önemli bir bahane oldu. Çalışmanın konusu olan Keldani Kilisesi doğmaya başladı. Ancak bu Katolik hiyerarşinin tam bağımsızlığının ve yetkinliğinin oluşumu yüzlerce yıl devam eden bir süreçte gerçekleşti (Atiya, 2005: 307-312).

II- Nasturilikten Keldaniliğe: Katolikleşme

Katolikleşmenin şiddetini artırdığı ve daha somutlaştığı XVI. Yüzyıl ortalarında yaşadıkları coğrafyanın Osmanlı hakimiyetinde olduğu bölgesi Yavuz ve Kanuni dönemlerinde fethedilmiştir. Yavuz Sultan Selim 1514'de İran karşısında aldığı zaferde Hakkari ve Kuzey Mezopotamya Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise 1534'de Bağdat ele geçirilmiştir. Hakkari çoğunlukla Van'a bağlı kalmıştır (Kodaman, 1987: 95). Böylece Nasturi Kilisesi'nin patriklik merkeziyle Nasturi yaşam alanının önemli bir kısmı Osmanlı idaresine geçmiştir.

Nasturi yaşam alanı, bu yüksek bölge Osmanlı'nın devleti ve gayrimüslimleri idare ettiği merkezden, İstanbul'dan mesafe olarak oldukça uzaktı. Bu uzaklık hem mesafe hem ulaşım güçlüğü hem de Nasturilerin çekapanıklığı dolayısıyla mevcuttu. Buna karşın Roma'nın misyonerleri ve arkeologları bu uzak yerde daha etkiliydiler. Dolayısıyla Roma bölgeye Osmanlı'dan daha yakındı. Bu yakınlıkta Osmanlı'nın da Nasturilere ve Keldanilere daha müsamahakar davranışı gösterilir. Bunun yanında Roma'ya bu bölge uzak olmamıştır ve bunda etkili olan hususların başında Nasturilerin akıl ve bilimi kullanma geleneklerini şiddetli oranda yitirmiş olmaları gelir. Böylece binlerce kilometre uzaktaki Roma Katolikleşen Nasturi patriklerine kolay ulaşılabilir ve yakın bir yere dönüşmüştür. Papa'nın oluru ve palliumu (Katolik Kilise'de piskoposluk işareti, boyna asılan mor renkte dört haçla süslenmiş uzun beyaz şerit) almak için bir çok Katolikleşen lider Roma'ya ya kendisi gitmiş ya da memurunu göndermiştir. Osmanlı topraklarında Katolik misyonerlerin ve Katolikleşmenin en etkili olduğu doğu kiliselerinin sırasıyla Ermeniler ve Nasturiler olduğu görülmektedir. Sonuçta bu Katolikleştirme siyasetinin uç noktası Osmanlı'ya isyan ve devlet kurma hareketi olurken Ermenilerde ciddi bir başkaldırı ve savaş doğurmuş, Nasturilerde ise başkaldırı ve kendilerini İngiliz ve Ruslara bağladıkları için zayıf bir savaşa yol açmıştır. Sonuçta bağımsızlaşma hareketi başarısız olmuş ve Ermeni nüfusun Anadolu'dan çekilmesini sağlarken Nasturiler ayrıldıkları vatanlarından uzakta ortada kalmış ve geleneği kaybederek yokluğa sürüklenmişlerdir.(Nasturiler için bkz. Atiya, 2005: 312-8)

Nasturilerin Katoliklerle karşılaşmalarının özellikle Kıbrıs üzerinden Haçlılar, Dominiken ve Latin misyonerler vasıtasıyla olduğu, XIII. Yüzyılda Katoliklerle irtibata geçen yerel ruhaniler olduğu bilinmektedir (Albayrak, 1997: 103-4). Ancak Floransa Konsili (1431-1445) sırasında Kıbrıs'taki küçük bir cemaatin Roma'ya temsilciler göndererek konsilin kararlarını kabul ettiklerini bildirmeleri ve Papa IV. Eugenius'un Katolikleşen herkese Keldani ismini vermesiyle Katolikleşmenin daha somutlaştığı görülür (Frazee, 2009: 63). Doğuda, asıl Nasturi yaşam alanında Katolikleşme ise XVI. Yüzyıl ortalarında belirginleşir.

Nasturilerin kurumsal yapılar oluşumu şeklinde Katolikleşmeleri kadim Nasturi Kilisesi'nden XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren tarihsel süreç içerisinde üç ana bölünme ile gerçekleşmiştir. 1552'deki bölünmede Sulaka'nın başlattığı Katolik "**Şimon çizgisi**"yle ilk bölünme gerçekleştiğinde Nastu-

ri "**Eliya çizgisi**" önce 1681'de bölünmüş ve Diyarbakır merkezli Katolik "**Yusuf çizgisi**" ortaya çıkmıştır. 1804'te ise Eliya çizgisinin son liderinin Katolik hiyerarşiyi kurmasıyla sona ermesi söz konusudur. Bu arada bugüne kadar gelen Nasturi hiyerarşisi Katolik Şimon çizgisinin 1670'lerde tekrar Nasturileşmesiyle oluşan koldan yürümüştür. İki Katolik çizginin, yani Eliya çizgisinin devamıyla Yusuf çizgisi 1830'da birleşerek bugüne kadar gelen Keldani hiyerarşisini oluşturmuşlardır.

Alkoş yakınlarındaki antik Rabban Hormizd Manastırı'nda ikamet eden VII. Şimon İşoyaab (1539–1558) döneminde Nasturi Kilisesi'nde bir bölünme meydana gelmiştir. Katolik dünyadan haberdar olan ve ilişkileri bulunan bazı Nasturiler 1551'de Patrik Şimon'dan sonra yerine geçecek sekiz yaşındaki yeğeni Şimon Denha'nın yaşının küçüklüğünü ve asıl argümanları olan ve yaklaşık yüz yıldır devam eden kalıtsal halefliğin kanunsuzluğunu ileri sürerek seçim yapmaya karar vermişlerdir (Labourt, (1911): 1099). Bu arada Fransisken misyonerleri bölgeye Kudüs üzerinden ulaşmışlardır (Atiya, 2005: 312-8). Seçimde bunların da etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Musul'da yapılan seçimde Yuhanna Sulaka seçilmiştir. Böylece Nasturi Kilisesi'ndeki ilk ciddi ayrışma meydana geldiğinde Katolikleşme bunu büyük bir mezhep bölünmesine dönüştürmüştür. Çünkü misyonerlerin Sulaka'yı patrikliğinin cemaat içerisinde kabul edilmesinin Papa tarafından onaylanmasıyla destekleneceği yönünde ikna etmeleri söz konusudur. Ancak Katoliklerle Nasturi piskoposları arasındaki bu ilişkinin bu düzeye çıkmış olmasının nedenleri arasında iki taraftan kaynaklı hazır olma durumu var gibidir. Birincisi yüzlerce yıldır kapalı bir toplum olan Nasturilerin en önemli güçleri gelenekleri olup akıl ve bilgiyle kiliselerini desteklemeden uzak kalmış bir yaşam sürüyor olmaları söz konusudur. Bu Katolik misyonerleri fazla tartmadan ve aynı din müntesibi olmalarının verdiği güvenle onlara imrenme içinde olmaları anlamına gelir. Bu durum Katolikleşmeye sadece birkaç farklı konudaki inançlara öyle değil de böyle inanmak olarak bakıldığını düşündürmektedir. Bu basit algılama biçiminin sonraki döneme yansması Katolik komünyonu kabul edip sonra reddetme şeklindeki tavırlarında da görülmektedir, yani kolay kabul edip kolay vazgeçme biçimindedir. Aslında benzer bir durum Papalık ve misyoner görevlilerinde de işlemektedir. Çünkü bu kolay kabul edenleri Papa çok kolay biçimde onaylamış, hatta aynı anda iki Patriğin bulunması, muhtemelen ilerleyen süreçte bu durum değişebilir, önemli olan Katolikleşmedir, ayrıca hangi sıfatla Katolikleşme gerçekleşirse gerçekleşsin sonuçta Papalığa bağlı kiliseler oluşmuş olacaktır mantığıyla yaklaşmış gibidir. Netice itibarıyla Yuhanna Sulaka 20 Şubat 1553'te Papa tarafından onaylandığında bu Papalığın ilk defa Doğulu bir katolikosu yüksek bir memuriyete getirmesi anlamına geliyordu. Sulaka yanında iki Dominiken rahiple Roma'dan ayrıldığında Musul'a değil de Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır'da bir hiyerarşi oluşturmuştur (Rabban, 2003: 367; Frazee, 2009: 65). Musul patriği seçilen Sulaka'nın Diyarbakır'a dönmesi muhtemelen orada karşıt ana grubun tesirinin fazla olmasından dolayıdır. Ancak kaynaklar Şimon Denha'nın Di-

yarbakır Paşasına tesir ettiğini, böylece Sulaka'nın hapsedildiğini ve sonrasında öldürüldüğünü (Ocak başları 1555) iddia ederler. Keldani hiyerarşi onun yerine Abdişo (IV., Maron, 1555–1570)'yu seçmiştir. O da Roma'ya gitmiş ve Papa onun dönüşümünü kabul ettiği gibi ona pallium da vermiştir (Vine, 1937: 172-3; Costelloe, 2003: 807).

Yuhanna Sulaka'nın patrik seçilmesiye bölünen Nasturi Kilisesi'nde farklı öğretilere dayalı çizgiler açığa çıkmıştır. Sulaka ve ardılı Abdişo'nun oluşturduğu Musul ve Asuri Patriklik çizgisi "**Şimon çizgisi**" diye isimlendirilmiştir. Şimon çizgisi 1600'de dördüncü Katolik patrik IX. Şimon Denha (1580-1600) ölene kadar Katolik hiyerarşide kalmıştır (Rabban, 2003: 367). X. Şimon Eliya (1600–1638) kalıtsal halefiyet biçimiyle patrik olmuştur. Katolik inancı zayıfladığı bu dönemde X. Şimon'un inanç bildirgesini Papalık ancak Fransisken Thomas Obicini vasıtasıyla 1619'da kabul etmiştir. Devamında 1653'te XI. Şimon (1638-1656), 1658'de XII. Şimon (1656-1662) ve 1670'de XIII. Şimon (1662-1700)'nun seçimle ilgili inanç yeminleri Roma'ya gönderilmiştir. Ancak Roma ile bağlantının zorluğu ve daha da önemlisi Katolik inancın zayıflığıyla XIII. Şimon Nasturi Kilisesi'nin yeni bir çizgisini patriklik merkezini taşıdığı Hakkari'nin dağlarındaki Kuçanis'te oluşturmuştur (Rabban, 2003: 367). 1692'de resmen Papalıktan kopan Şimon çizgisi böylece sona ererken Diyarbakır Keldani Katolik Kilisesi de başsız kalmıştır.

1552 bölünmesinde Nasturi çizgisinde kalanlar Alkoş merkezli "**Eliya çizgisi**" diye isimlendirilmişlerdir. Son Nasturi Patriğinin yeğeni Şimon Denha patrikliği öylece karşıtlarına teslim etmemiştir. Wigram daha Sulaka Papa'dan yardım istemeden Şimon Denha'nın patrikliği geleneksel hakkı olarak ve çekişmeler esnasında Dağlıların arkasında durması ve piskoposluğun gücünü elinde bulundurmasından faydalanarak tek piskoposluk hiyerarşisinin tek ruhanisi olmasının da etkisiyle Natar Cursya, yani tahtın koruyucusu olarak ele geçirdiğini söylemiştir (Wigram, 1929: 158-9). Alkoş yakınlarındaki Rabban Hormizd Manastırı'nda ikamet eden Son Nasturi Patriği VII. Şimon İşoyaab (1539–1558)'dan sonra yerine yeğeni VII. Eliya (1558–1591) kalıtım yollu olarak patrik olmuştur. Eliya çizgisi bu şekilde oluşmuştur. Eliya çizgisinde XVII-XVIII. yüzyıllarda Roma ile iki şekilde ya Irak'taki misyonerler ya da Roma'ya gönderdikleri elçiler aracılığıyla ilişki kurmuşlardır (Murre-van den Berg, 2009: 156). Bu dönemde Eliya çizgisini Katolikliğe tamamiyle yönlendirme gerçekleşmediyse de Katolikliğe meyil her zaman olmuştur. VIII. Eliya (1591-1617) döneminde Roma ile müzakereler yapılmış, 1610'da gönderilen bir mektupta Kutsal topraklardaki Fransiskenlerin Nasturileri heretik kabul etmelerinden şikayet edilmiştir. Önce hazırlık evresinde Roma'ya bir elçi, Adday gönderilmiş ve ardından 1616'da Diyarbakır'da sekiz piskoposun katıldığı bir sinod toplanmıştır. Sinoda Halep Fransisken manastırının reisi de katılmıştır. Adday bu sinodda Diyarbakır ve Kudüs piskoposu olarak takdis edilmiştir. Böylece Nasturi Kilisesi'nin kutsal topraklarda yer tutma arzusuna göre bir uygulama açığa çıkmıştır. IX. Eliya'nın (Şimon, 1617-1660) Roma'ya bir inanç bildirgesi

göndermişse de Ortodoks kabul edilmediği söylenir. Sonraki üç patrik döneminde ise ciddi ilişkiler kurulmadığı kesindir. XIII. Eliya (İşoyaab, 1778-1804) ise açık şekilde bağımsız olduğunu vurgulamıştır. Böylece Eliya çizgisi sona ererken aynı çizginin, Bar Mama patriklik soyunun son üyesi VIII. Yohannan Hormizd (1780-1830) ve onunla birlikte Bağdat-Musul piskoposluğu ve birçok Nasturi de, 1780'de açık şekilde Katolik Kilisesi'ne (1830) geçmiştir (Labourt, (1911): 1100).

Diyarbakır'da Eliya çizgisine bağlı bir başpiskoposluk bulunuyordu ve hemen yakın bir dönemde Katolik Şimon çizgisi sona ermişti. Diyarbakır'daki Keldani Katolik cemaati başsız kalmıştı. Eliya çizgisinde ise Katolik kiliseyle görüşmeler kesilmişti. Fakat ilerleyen süreçte Diyarbakır'dan yeni bir Keldani çizgisi doğmuştur. Diyarbakır'da cemaatten Katolikliğe geçme devam ederken bunlardan en ünlüsü Diyarbakır Nasturi piskoposu Yusuf olmuştur. Katolikliğe geçişte temel teolojik meseleler kadim kiliselerin ayrılışında rol oynayan Kristolojik ve Mariyolojik konular olmuştur. Yusuf idaresi altındaki papazları üç konuda, Evharitiya ayininde Nestorios'u anmayı bırakmaları, Meryem'in Tanrı annesi olduğunu kabul etmeleri ve böylece İsa'nın tabiatları meselesinde Katolik inancı benimsemeleri konularında cesaretlendirmiş ve gücünü pekiştirmiştir (Frazee, 2009: 177). O 1677'de Papa X. Clement'in tebriğini almış ve Osmanlı Sultanından Diyarbakır, Mardin ve diğer yerlerin patriği olma hakkını elde etmiştir. Papalık onun patrikliği kabul etmiş ve 1681'de (I. Yusuf, 1681-1696) pallium vermiştir. Böylece Diyarbakır'da "**Yusuf çizgisi**" doğarken Keldani hiyerarşi yeniden canlanmıştır (Frazee, 2009: 178; Rabban, 2003: 367; Albayrak, 1997: 111-2).

XIX. Yüzyıla gelindiğinde Keldani Kilisesi'nde Eliya çizgisinden doğmuş iki ruhani lider vardı. Diyarbakır merkezli Yusuf çizgisinin son ruhani lideri V. Yusuf (Augustine Hindi, 1780-1827) idi. Yohannan Hormizd askıya alındıktan sonra Roma 1812'de Hindi'yi Keldaniler için apostolik delege seçmiş, ancak onu patrik diye isimlendirmemiştir. Asıl hedefi bu farklı Keldani hiyerarşilerini birleştirmek olmuştur. Ardından Roma 2 Kasım 1818'de gönderdiği palliumu vererek Hindi'yi ödüllendirmiştir. Hindi 1827'de öldüğünde Diyarbakır patrikler silsilesi son ermiştir. Roma hemen Hindi'nin ölümünden sonra, 74 yaşındaki Musul Metropolit Yohannan Hormizd'e pallium ve patriklik yetkisini vermeye hazırdır. 5 Temmuz 1830'da bu gerçekleştiğinde Hormizd, Babil Keldani Patriği IX. Yohannan Hormizd adı altında Keldani Katolik Kilisesi'nin tek temsilcisi olmuştur (Rabban, 2003: 369). Keldani Patrikliği'nin Osmanlı Devlet Salnamelerinde kaydedilen ilk Patriği Musul'da ikamet eden Yusuf Ağdo (VI., 1847-1878) olmuştur.

III- Osmanlı Devleti'nde Keldani Patrikliği'nin İdaresi

Nasturilerin yaşam alanında özellikle etkili olan Musul, Diyarbakır ve Hakkari'nin yüksek yerlerinden oluşan bölge Osmanlı Hakimiyetine geçtiğinde Nasturiler bu topraklara sıkışmış kapalı bir topluluk görünümündeydi. Ancak hemen aynı zamanda, XVI. Yüzyıl ortaları, bölgede Katolik misyonerler etkili olmaya başladığında Nasturilerin Katolikleşmesi etkili

şekilde Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda gelişti. Katolikleşmenin hemen gerçekleştiğini söylemek zordur, ayrıca Nasturilerden doğan Katolik Keldani hiyerarşisinin yoluna girmesi ancak Tanzimat döneminde, Osmanlı Katoliklerinin idaresinde etkili gelişmelerin olduğu süreçte gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Keldanilerin idaresi hakkında çok açık verilere Osmanlı'nın son döneminde dahi rastlanmaz. Bunun için daha çok arşiv verilerinin değerlendirilmesi gerekir, fakat Osmanlı arşivi gayrimüslimlerden öncelikli olarak Nasturiler, sonrasında Keldanilerle ilgili belgeler konusunda zayıftır. Bunun önemli nedenlerinden birisi Katolik Roma'ya misyonerler ve arkeologlar sayesinde yakın olan bu toprakların Osmanlı başkentine o denli uzak oluşudur. Bu nedenle elde açığa çıkmış Nasturiler ve Keldaniler hakkındaki belgeler oldukça azdır ve bunların çoğunluğu da Diyarbakır'a aittir.

Keldani Patrikliği'nin idaresini ortaya koyabilmenin yolu her şeyden önce bölge fethedildiğinde henüz Katolikleşme gerçekleşmediği için Nasturilerin Osmanlı idaresindeki yerinin anlaşılması gerekir. Bu, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare biçimiyle alakalıdır. Bir çok çalışmada gayrimüslimlerin idaresinin "*fetihten önceki durumun korunması geleneği*" ile gerçekleştirildiği işlenmiştir (Seyfeli, 2003: 125-156; Seyfeli, 2017:17-45). Buna göre ruhani idarede her cemaatin bağımsız, yani kendi adet ve gelenekleri üzere serbest olması sivil anlamda ise ya kendi patrikliğinin ya da daha önce kendisiyle idari ya da öğretisel olarak ilişkisi olan başka bir patrikliğın aracılığında Osmanlı hükümetine bağlı olması söz konusudur. Osmanlı Katolikleri bağımsız idareyi 5 Ocak 1831'de kazandıkları ve din ve mezhep değiştirmenin yasak olmasından dolayı bu tarihten önce içinde doğdukları kadim cemaate tabi idiler. Başka bir ifadeyle Papalığın bu yeni cemaatleri onaylaması ve desteklemesi hem Osmanlı için hem de içinde doğdukları kadim patriklikler için yeterli değildi. Hatta bu yüzden zaman zaman çocukları vaftiz edilmiyor, çiftleri evlendirilmiyor ve cenazeleri ortada kalabiliyordu. Bu idare biçiminin diğer bir konusu gayrimüslimlerin idaresini İstanbul'dan gerçekleştirebilecek bir merkez olmayan Kiliseler için İstanbul'da bir patriklik vekaleti oluşturulmasıydı. Bu daha çok Tanzimat döneminde oluşan idari yapılanmaydı. Bununla birlikte İstanbul'da vekaletin bulunması başka bir cemaate bağlılığın olmadığı anlamına gelmiyordu. Ancak bağımsızlaşma yolunda bir adım olarak değerlendirilebilir. Keldani Patrikliği'nin İstanbul'da bir vekaletinin bulunmasına ilk defa Osmanlı Devlet Salnamelerinin 44. Sayısında (1306/1889) "*Keldani Patrikliği*" başlığı altında Patrik vekili diye rastlanmaktadır.

Nasturiler ya da Nasturi patrikliğine Osmanlı Devlet Salnamelerinde hiç yer verilmemesi söz konusudur. Bu nedenle Nasturilerin nasıl bir idareye sahip oldukları konusu doğrudan doğruya arşiv vesikalarına veya ikincil derecedeki başka kaynaklara kalmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerine göre Nasturiler hakkında yapılan çalışmalar genelde idaresi konusunda pek fazla bilgi vermezler. Ayrıca kullanılan belgelerin hemen tamamı Salnamelerin ilkinin yayınlandığı 1847 yılından sonraya aittir. Hem coğrafi hem

milli hem de kültürel olarak Nasturilere yakın olan Süryaniler ya doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne ya da Kudüs Ermeni Patrikliği üzerinden dolaylı olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabiydiler. Bu konunun anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Nasturiler ile Osmanlı hükümeti arasında aracı konumunda bulunan millet konusunda veriler iki kiliseyle ilgili olarak kaynaklarda geçmektedir. Bunlar Ermeni ve Süryani milletidir. Bruce Masters, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Halep'te Nasturilerin Yakubi Süryanilerine bağlı olduğunu Yakubi metropolitinin Nasturilerle ilgili bir konuda Marunileri şikayet ettiği bir belgeye göre söylemiştir (Masters, 2001: 63; Aboona, 2008: 82). İbrahim Yılmazçelik Diyarbakır Şeriye Sicillerinde mevcut 1825 tarihli bir berattan hareketle Diyarbakır Nasturilerinin bir kısmının Süryanilerin Yakubi koluna bağlı olduğunu söylemiştir (Yılmazçelik, 1995: 116, 102n). Bu bilgideki bir kısmının bağlı olması hususu beratların içeriğine uygun bir bilgi değildir, yani beratlarda kimin nereye bağlı olduğu açıktır. Ayrıca bir piskopsluk merkezi olan Diyarbakır söz konusudur. Bölünmüş bir bağlılık olsa olsa farklı merkezlere ayrılmakla ilgili olurdu. Ancak bu tarihte Diyarbakır'da Katolik Nasturiler de vardır. Kastedilen bu ise bu bilginin bu tarihte doğru olma ihtimali vardır. Diğer bir bilgi ise Diyarbakır'da Nasturilerin Kadim Süryani Patrikliği'ne tabi olduğudur. Osmanlı nezdindeki tabiyetlerin hiçbirisi ruhani anlamda bağlılık değildir. Çünkü Osmanlı'nın tanıdığı bütün cemaatler kendi ruhani idarelerinde serbesttir. Dolayısıyla burada zikri geçen bağlılıklar sivil anlamdadır. Bu durumda Deyrüzzaferan merkezli Süryanilerin 1783'te kendi istekleriyle İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olmaları söz konusudur (Bardakjian, 1982: 99, 40n). Zikri geçen yüzyılın ilk çeyreğinde Süryanilerin Babiali ile iletişimlerini kendi arzularıyla verdikleri dönemde Nasturiler doğrudan Kadim Süryani Patrikliği'ne sivil anlamda tabidir. Ermeni Patrikliği'ne tabiyetinin ise Süryanilerin tabiiyetiyle başlamış olması akla uygundur. Sonraki süreçte ise Nasturilerin Yakubi Süryanilere tabi oldukları söylense bile dolaylı olarak Ermeni Patrikliği'ne tabidir.

Nasturilerin Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğunu söyleyenlerden birisi John Joseph'tir. O, ovalı Nasturilerin, yani Musul, Diyarbakır gibi Hakkari'nin yüksek dağlıklarının dışındakilerin millet sistemi çerçevesinde Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğunu belirtmiştir (Joseph, 1961: 33-4). Osmanlı arşiv belgelerine dayalı eserinde Anzerlioğlu Gayrimüslim Cemaat Defterlerinde Nasturilerle ilgili tek belgenin "Şurut-ı Marhasalık-ı Nasturi" başlığını taşıdığını söylemiştir. Bu belgede Nasturi patriği ifadesinin bulunmadığını, yerine marhasa/murahhasa teriminin kullanıldığını ifade etmiştir (Anzerlioğlu, 2000: 37). Belgenin başlığından da anlaşıldığı üzere Nasturilerin ruhani liderinin murahhasa şeklinde tanımlanması söz konusudur. Ancak kilise hiyerarşisinde patrik ve/katolikos unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devlet Salnamelerinde Nasturilere yer verilmediği görülür. Ancak Keldani Patrikliği verilmiştir ve piskopsluk bölgelerinin ruhanileri murahhasa diye unvanlandırılmıştır. Ayrıca murahhasa her ne kadar Süryanice ve Arapça ile ilişkilendirilen ve keşiş anlamı üzerinde du-

ruhan bir tabir olsa da Osmanlı dönemine ait bir tabir olup en erken 1458 yılında İstanbul Ermeni ruhani liderini tanımlarken rastlanmaktadır (Babinger, 1956: 31-3; Tuğlacı, 1991: 53-5). Fakat ilerleyen süreçte İstanbul Ermeni Patrikleri için "patrik" unvanı kullanılırken murahhasa bu patrikliğe bağlı piskoposluk merkezlerinin liderleri (piskopos, piskopos vekili rahip ve papaz, başpiskopos, patrik ve gatoğigos) için kullanılmış ve Süryani Kadimler, Keldaniler ve Nasturiler de dahil olmak üzere bunlara marahasalık beratı verilmiştir. Zaman zaman patriklik vs. beratı verilmiş olsa da bu idari anlamda bir değişiklik oluşturmaz, çünkü sivil anlamda hepsinin İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olmaları söz konusudur. Başka bir kaynakta, 1790'larda Diyarbakır Nasturilerinin Ermeni Murahhasalığına bağlı Yakubi Süryani hiyerarşisine tabi olduğunun belirtilmesi bu bilgileri desteklemektedir (Anzerlioğlu, 2000: 37). Bu verilere göre Nasturilerin bazen kendi yazışmalarını yapsa da Ermeni milleti tabir edilen cemaat içerisinde yer aldıkları söylenebilir. Bu Kadim Süryanilere tabi olmaları durumunda da dolaylı olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olmalarını gerektirir. Bu şekilde ifade edilen metinler de bunu destekler niteliktedir. Ancak genel bir uygulamanın düzenli şekilde yürüdüğünü söylemek zordur. İstanbul'un uzak Hakkari'nin ulaşımı zor olması temel nedendir. Buna karşın 1864 yılında patriğin Ermeni Patrikliği'nin aracılığından kurtulup Babialı ile ilişkilerini, yazışmalarını kendi ruhani reisliğiyle gerçekleştirme taleplerine dair bilgiler vardır. Ancak aynı kaynak bu taleplerden bir sonuç alınmadığını belirtmiştir (Joseph, 1961: 35). Bununla birlikte son dönemlere ait veriler ışığında Kudşanis merkezli Nasturilerin Babialı ile yazışmalarını kendilerinin yürüttüğü, yani patriğin Sultan'dan ferman olarak sivil yetkilerinde kendi aracılığıyla kullandığı yönünde bilgiler yer almaktadır. John Joseph, bölge insanı olan Wigram'ın dahi Nasturi Patriğinin statüsü konusunda emin olmadığını söylemiştir (Joseph, 2000: 60). Ancak kendisi verileri değerlendirmiştir. Bu açık olmama durumunu Wigram'ın Osmanlı sultanının Kudşanis ya da Koçanis'de ikamet eden Nasturi Patriği Mar Şimun'u "bu köyün lordu" veya en azından dağlı Nasturiler'in vergi ile yükümlü lideri olarak tanıdığını belirttiği sözlerinden hareketle söylemiştir (Wigram, 1929: 170). Vital Cuinet 1891'de basılan eserinde Nasturi patriğinin diğer tüm patrikler gibi Sultanın yetki fermanını aldığını ifade etmiştir (Cuinet, 1891: 652). Yine Osmanlı'nın son dönemine ait bir bilgi onun söylediğini desteklerken farklı düşününlerin olduğunu da göstermektedir. Fortescue Mar Şimun'un millet reisi olarak tanıdığını ve Türk Hükümetinin ona yıllık bir ödeme yaptığını söylemiştir. Ayrıca Patriğin berat almadığı yönündeki sözlerinin beratın sorunlu zamanlarda düzensiz şekilde kendisine ulaşsa da doğru olmadığını belirtmiştir. O, bu beratlardan birinin fotoğrafını gördüğünü de söylemiştir (Fortescue, 1913: 129, 5n). Joseph aynı yerde Hakkari Nasturilerinin diğer Hıristiyan cemaatlere göre daha fazla özgürlüğe sahip olduklarını tespit etmiştir. Luke'tan aktardığı cemaatbaşılar içerisinde sadece Nasturi Patrik seçiminin Sultan'ın onayına tabi olmadığını, bunun nedeninin ise Nasturi ruhani liderliğindeki kalıtsal haleflik olduğu

üzerinde durulmuştur. Patriğin otoritesinin üç ana kaynağı olduğu, bunların da yazılı olmayan gelenekle temellenmiş hukuk, cemaatteki patrik sevgisi ve itaati ve başkentten uzak coğrafi-stratejik konum olduğu belirtilmiştir. O bu düşüncelerini Steen de Jehay'ın Nasturiler arasında geleneğin kanunların yerini aldığı şeklindeki sözlerle desteklemiştir (Joseph, 2000: 60). Aslında Nasturi patriklerini diğer patriklerden ayıran temel husus cemaatinin bu patriği hem ruhani hem siyasi lider olarak tanımasıdır. Diğer kiliselerdeki siyasi lider-patrik ilişkisi tek şahısta toplanmıştır ki bunun dağlık bölgeye sıkıştıkları ve siyasi liderden yoksun kaldıkları zamanda önce siyasi rollerinin gelişmesine ve ardından patrikliğin soyda devam etme geleneğinin başlamasına yol açması akla uygundur. Buna karşın Nasturi patriklerine ferman verildiğini ispatlarken patrik seçiminin Sultan'ın onayına tabi olmadığı fikrinin delil olarak kullanılması mümkün değildir. Çünkü her şeyden önce bu çelişik bir durumdur. İkincisi Osmanlı Devleti'nde patrik seçimlerinin onayı onlara ferman verilerek gerçekleşir. Ancak belirtilen husus patrik seçimi ve kurallarına karışılmaması ise bu anlamlıdır. Çünkü patrik seçimi yoktur. Halef soydan geldiği için kimin patrik olacağı bellidir. Ayrıca bu Nasturi geleneği kendi kilise geleneğidir. Dolayısıyla Osmanlı nezdinde kendi adet ve geleneklerini ifade eder, bu sebeple ruhani bir mesele addedilir ve ruhani anlamda özgürdürler. Osmanlı'nın son dönemlerde gayrimüslimlerin idaresini yeniden şekillendirmeye, yani yeni nizamnameler oluşturmaya taraf olmadığı, mesela Süryani Kadim Patrikliği'nin idaresinin de yine bir çok başvurularına rağmen İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi şekilde kaldığı düşünülürse Nasturilerin de Ermeni Patrikliği'ne tabi olması akla yatkındır.

1552'den beri açık şekilde Katolikleşen ve en azından Papalığın kabul ettiği bir Keldani Patrikliği olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı'nın fetihden sonra Katolikleşenleri ayrı idari mekanizmalarının olduğunu 5 Ocak 1831'de Hagop Çukuryan'a ilk Katolik Başpiskoposu beratını (Beratın kopyası ve transkribi için bkz. Beydilli, 1995: 259-61) verinceye kadar kabul etmemiştir. Bu berat bir Ermeni Katolik ruhbanaya verilmiştir, ancak Süryani Katolikler, Keldaniler, Melkitler, Maruniler de bu cemaatin içinde ve bu ruhaninin liderliğinde kabul edilmiştir (Seyfeli, 2012: 149). Bu durumda Keldani Patrikliği'nin idaresini iki süreçte ele almak gerekir. 1831 öncesi ve sonrası.

1831 öncesinde Osmanlı'nın Keldanileri Nasturilerden ayırdıkları için henüz Nasturi liderliğine tabi olarak kabul etmesi, diğer Katoliklerde olduğu gibi, akla uygundur. Ancak bu konuyu karışıklığa sürükleyecek bir husus vardır, o da Nasturi ana kolunun bu tarihten önce 1804'te Katolik hiyerarşiye dönüşmesidir. Bununla birlikte sonraki süreçte Nasturilerin Ermeni Patrikliği'ne tabi olmasından da anlaşıldığı üzere Keldanilerin de 1831 öncesinde Nasturiler üzerinden Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğu düşünülebilir. Ancak konuyla ilgili açık bilgiye ve belgeye rastlanmamaktadır. İlk Keldani Patrik Sulaka'nın soruşturulmak üzere Nasturi hiyerarşi tarafından Diyarbakır Paşasından tutuklanmasını istemeleri, hatta tutuklandıktan sonra öldürülmesinden bahsedilmesi söz konusudur (Frazee, 2009,

65). Paşanın bunu kabul etmesinin Katolikleşmenin resmi uygulamaya ayırması olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Frazee, bunun aksine Osmanlı hakimiyetine geçen Suriye ve Irak'ta Katoliklerin çok rahat olduklarını, hatta Roma ile temas kurmak isteyen Hıristiyanlara izin verildiğini söyler (Frazee, 2009, 66). Bu durumda Keldani liderlerin rahat berat almaları, dolayısıyla Babıali ile irtibatlarını kendilerinin kurması beklenir. Frazee yine Diyarbakır'da Katolik hiyerarşi oluşturan Yusuf'un bundan hoşnut olmayan dönemin Keldani Patriği Eliya ile bağlarını koparan bir belgeyi Diyarbakır'daki yöneticiden elde ettiğini söyler (Frazee, 2009, 177). Ancak bu bilgiler 1831 öncesinde Keldanilerin kendi arzularını kendilerinin verdiğini göstermeye yeterli değildir.

1831'de ve sonrasında Keldani Patrikliği'ne dair belgeler bulmak mümkündür. Berat verilen ilk Katolik ruhani lidere verilen beratla açık şekilde Keldanilerin bu hiyerarşiye tabi oldukları belirtilmez. Ancak bu Katolikler tanımlanırken kullanılan "kâdimden kendüleri Rum ve Ermeni Patrikleri ve tevâbi'-i taht-ı nezâretlerinde bulunmuşlar" ve "gerek Âstâne-i sa'âdet-âşiyânemde ve gerek kâffe-i memâlik-i mahrûsemde kâ'in bi'l-cümle Katolik mezhebinden olanların" (Beydilli, 1995: 259-260) gibi ibareler Ermeni Patrikliği'ne tabi Katoliklerin hepsini içerdiğini göstermektedir. Bu hiyerarşinin patrik unvanı bir sonraki ruhani lider Artin'e 1935'te verilen beratla belirtilmiş ve böylece İstanbul Katolik Patrikliği kurulmuştur, ancak Katolik cemaatler yine isimleriyle zikredilmemiştir (Beratın metni için bkz. Beydilli, 1995: 273-4). Bununla birlikte 25 Muharrem 1250/3 Haziran 1834 tarihli bir beratla "Nasara-yı Katolikândan Keldani ve Süryani ve Melkit ve Maruni milletlerinin kezalik marhasaları" (Külliyat-ı Kavanin, c. 4, No: 2950, 25 Muharrem 1250) sözlerinde olduğu gibi Keldani Patrikliği Katolik Patrikliğe bağlı bir murahhasalık olarak belirtilmiştir. 1845 tarihli başka bir belge bunu desteklemektedir. Buna göre Keldani Patriği "Bağdat ve Musul ve tevabi Keldani Patriği" şeklinde tanımlanmış ve zikri geçen cemaatlerin yine Katolik Patrikliğe tabiyeti belirtilmiştir (Külliyat-ı Kavanin, c. 6, No: 2585, 2 Rebiülahir 1261). Osmanlı Devlet Salnamelerinin ikincisinin çıktığı 1848 tarihine ait başka bir belgede "İstanbul Katolik Patriği nezaretinde Keldani ve Süryani milletleri marhasası" ifadesi geçmektedir (Kenanoğlu, 2004: 127, 135n). 1895 tarihli bir belgede ise "Diyarbakır Ermeni Keldani-i Kadim Ermenilerinin" (Bozan, 2013: 19, 117) ibaresi Keldanilerin İstanbul Ermeni Katolik Patriklik hiyerarşisine bağlılığının devam ettiğini göstermektedir. Başka bir belge Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri'nde Diyarbakır Keldani murahhasasına verilen 1845 tarihli beratı ve Keldanilerin durumunu açık şekilde göstermektedir. Bağdat ve Musul ve tevabi Keldani Patriği Yakub Esabeta'nın beyanı, İstanbul ve tevabii Katolik Patriğinin müracaatıyla nefsi Diyarbakır'da mütemekkin Keldani Katoliklerine murahhasa tayini lazım geldiğinden Bedros V. Natala Piskopos'a murahhasalık beratı verilmiştir. İdaresi altında Diyarbakır Katolik mezhebinde olan Keldani taifesi yer almaktadır (Berat metni ve transkribi için bkz. İzgöer (Ed.), 2017: 236, 249). Diyarbakır murahhasası Bedros Osmanlı Devlet Salnamelerinin

1264 (1848) tarihli 2. Sayısında adı geçen ruhani olmalıdır.

Bir salnamede (65. Sayı, Mali 1326/1910) en fazla 40 merkez kaydedilmiştir. Ancak en azından bir yılda ismi geçen merkezler şunlardır: Adana, Ahvaz, Akra, Amare, Âsil, Aşare, Bağdat, Basra, Beyrut, Cizre, Çölemerik, Dersaadet, Deyr-i Zor, Deza Kevar, Diyarbakır, Dohok, Erbil, Hakkari, Halep, Hat-ı Misriyye, İmadiye, İzmir, Kerkük, Köysancak, Kuds-i Şerif, Kut'ül Amare, Mardin, Mersin, Meyyafarikin, Mısır, Musul, Nusaybin, Pervari Bala, Salmast, Siirt, Sina, Süleymaniye, Şam-ı Şerif, Urfa ve Harran, Van ve Başkale, Yazotisari ve Toharma, Zaho, Zibar.

Keldani Patrikliği'nin bundan sonraki gelişmelerini Osmanlı Devlet Salnamelerinden takip etmek mümkündür. Ancak Salname bir Osmanlı yıllığı olduğu için sene başında yayınlandığına, dolayısıyla önceki yılın bilgilerinin yayınlandığına dikkat edilmesi gerekir. Çünkü meydana gelen değişiklikler genellikle ardından gelen yılın salnamesine, bazen iki yıl sonraki salnameye ve nadiren üç yıl ya da daha fazla yıl sonraki salnameye kaydedilmektedir.

IV- Osmanlı Devlet Salnamelerinde Keldani Patrikliği

1263 (1847) tarihli ilk Osmanlı Devlet Salnamesi'nde gayrimüslimler hakkında verilen temel bilgi "*Ruesay-ı Milel-i Hamse*" başlığı altındakilerdir. Burada beş millete yer verilirken Keldanileri ilgilendireni "**Ermeni Katolik Milleti Patriği Andon**" ifadesiyle kaydedilen Osmanlı Katolikleridir. Keldaniler ayrı bir millet olarak kabul edilmediği için milletlerden birisi olarak ayrı kaydedilmemiştir. Ancak Ermeni Katolik milleti aslında Katolik Melkitler haricindeki tüm fetihten sonra Katolikleşen Osmanlı Katoliklerini kapsamaktadır. Bu sebeple Keldanilerin dolaylı olarak kaydedildiklerini söylemek mümkündür ve sonraki salnameden de bu anlaşılmaktadır.

1264 (1848) tarihli 2. Sayıda yine "**Katolik Patriği Andon**" başlığı altında "*Ermeni ve Süryani ve Keldani Katolikleri mesalihi patrik-i muma ileyh marifetiyle tesviye olunduğundan cümlesinin murahhasaları bir cedvele derc olunmuştur.*" şeklindeki açıklamayla Katolik Patrikliği'nin idari yapısı verilmiş ve Keldani ruhanilerine de Keldani oldukları belirtilerek yer verilmiştir.

Tablo 1: Keldani Patrikliği (1264, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Unvanı	Esamisi	Sınıfları	Dahil-i daire-i idaresi olan mallar
Cezire	Keldani Murahhasası Basilyus	Episkopos	Musul Eyaletinin Cezire ve Buhtan kazaları
İmadiye	Keldani Murahhasası Yusuf	Episkopos	Musul Eyaletinin İmadiye ve Pervari kazaları
Mardin	Keldani Murahhasası Akaryus	Episkopos	Musul Eyaletinde Mardin Livası
Musul	Keldani Patriği ..... (münhal)	Episkopos	Musul Eyaletinin bakiyesi
Siirt	Keldani Murahhasası Mikail	Episkopos	Diyarbakır Eyaletinde Siirt Kazası ve nahiyeleri
Diyarbakır	Keldani Murahhasası Bedrus	Episkopos	Diyarbakır Eyaletinin bakiyesi

Tabloya göre Keldani Patrikliği münhal olmakla beraber Musul patriklik merkezidir. Bugünkü Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi dahilinde patriklik merkeziyle beraber 6 murahhasalıkla idare edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Keldanileri Katolik milletinden saydığını ve İstanbul merkezdeki Ermeni Katolik Patriği aracılığıyla idare ettiğini göstermektedir.

1265 (1849) tarihli 3. Sayı ile 1273 (1857) tarihli 11. Sayı arasındaki dokuz sayıda "*Ruesay-ı mil-el-i hamse*" kaydına yer verilmemiştir.

12. defa yayınlanan 1274 (1858) senesine ait salnamede "*Katolik Patriği Nigoğos*" başlığı altında 2. Salnamedeki açıklama korunmuştur. Musul Keldani Patrikliği halen münhaldir. 2. Salnameye göre Keldani Patrikliğindeki değişiklikler ise şunlardır; İmadiye'de "Keldani murahhasası Yusuf" değil de "Ermeni murahhasası Yusuf" olarak kaydedilmiştir. Mardin'de ruhani değişmiş ve "Keldani murahhasası episkopos Ovanneus" şeklinde yenisi yazılmıştır. Böylece patriklik merkezi Musul ile beraber toplam 5 merkez Keldani Patrikliği'ne kaydedilmiştir.

1275 (1859) tarihli 13. Salnamede bir öncekindeki gibi Katolik patrik, açıklama ve 17 murahhasalık merkezi aynıdır. Keldani Patrikliği'nde meydana gelen değişiklikler ise şöyledir: **Musul'da Keldani Patriği piskopos Yusuf Ağdo** (VI. Joseph Audo, 1847–1878) yeni kaydedilen patriktir. Önceki sayılarda "*Cebel-i Lübnan Ermeni murahhasası rahip Kirkor*" şeklindeki eski kayıt "*Cebel-i Lübnan Keldani patriği episkopos Kirkor*." şeklinde değiştirilmiştir. Cebel-i Lübnan'da yürüyen Katolik çizgide Ermeniler etkendir ve sonraki yıllarda ayrı bir Ermeni Katolik hiyerarşi olarak kaydedilecektir. Bu hiyerarşide Keldanilerin de bir yeri olduğu Cebel-i Lübnan'da ikinci bir Keldani patrik kaydedilmesinden de anlaşılmaktadır. Cebel-i Lübnan'la merkez sayısı tekrar 6'ya çıkmıştır.

1276 (1860) tarihli 14. Salnamede bir önceki sayıya göre değişiklik yoktur.

1277 (1861) tarihli 15. Sayıda Keldani murahhasalık merkezleri 7'ye çıkmıştır. Önceki sayıya göre meydana gelen değişiklikler şöyledir: Siirt Keldani murahhasası Mikail, Bedrus Mikail şeklinde kaydedilmiştir. Kerkük "*Kerkük, Keldani murahhasası Namzed Ohannes, Episkopos*" şeklinde kaydedilen yeni Keldani merkezidir. Keldani Patriklik merkezi Musul'a bağlı Cezire, Mardin, Siirt, Kerkük, Diyarbakır ve Cebel-i Lübnan şeklinde 6 murahhasalık vardır.

1278 (1861) tarihli 16. Defa yayımlanan Osmanlı Devlet Salnamesinde Keldani Patrikliğini ilgilendiren tek değişiklik Mardin Keldani murahhasası Ovanneus'un Ermeni murahhasası olarak yazılmasıdır. Böylece Keldani merkezleri 6'ya düşmüştür.

1279 (1862) senesine ait 17. Salnamede Katolik Patrikliği münhal kaydedilmiştir. Keldani Patrikliği'nde ise 6 merkezde bir önceki sayıya göre farklılık yoktur. Ancak bu sayıda Katolik Patrikliği derinden etkileyen bir değişiklik kaydedilmiştir ve o da "*Ermeni Katolik Milletinin Cebel-i Lübnan'da mütemekkin Kilikya Patriği Krikor Katoğikos Efendi*" başlığı altındaki yeni bir hiyerarşidir. Bu hiyerarşide Keldaniler ve Süryani Katolikler

yer almazlar veya sadece Ermeni Katolik hiyerarşidir.

18. (1280/1863), 19. (1281/1864) ve 20. (1282/1865) Salnamelerde önceki 2 yıla göre Keldani Patrikliği'nde bir değişiklik yoktur.

1283 (1866) tarihli 21., 1284 (1867) tarihli 22. ve 1285 (1868) tarihli 23. Salnamelerde her ne kadar yine "*Katolik Patriği ... Efendi*" başlığı altında "*Ermeni ve Süryani ve Keldani Katolikleri mesalihi partik-i muma ileyh marifetiyle tesviye olunduğundan cümlesinin murahhasaları bir cedvele derc olunmuştur.*" ibaresi yer alsada sadece Ermeni murahhasaları kaydedilmiştir.

1286 (1869) tarihli 24. Def'a yayımlanan salnamede ise iki Ermeni Katolik hiyerarşi Andon Efendi liderliğinde birleştirilmiştir. "*Asitane'de mütemekkin Ermeni Katolik milletinin Kilikya Patriği Dokuzuncu Bedros Andon Efendi*" başlığı altında diğer Katoliklere ayrı ayrı yer verirken bu hiyerarşilerin İstanbul merkeze bağlı olduğunu gösteren şu ifadeler kaydedilmiştir: "*Süryani ve Keldani Patrikleri ve piskoposları mesalihi patriği muma ileyh Andon Efendi marifetiyle tesviye olunur ve esamisi bunlardır.*" ibaresi altında Süryani Katolik, Keldani ve Latin hiyerarşi ayrı başlıklar altında verilmiştir.

Bu sayıda "*Keldani Milletinin Musul'da mütemekkin Babil Patriği Yusuf Ağdo Efendi*" başlığı altında Keldani Patrikliği'nin 6 murahhasalığı kaydedilmiştir. Burada dikkaç çeken en önemli husus Keldani Milleti şeklindeki tanımlamadır ve Salnamelerde ilk defa Keldaniler millet olarak tanımlanmaktadır. Bunları tablo halinde vermek uygundur.

Tablo 2: Keldani Patrikliği (1286, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Murahhasalar	Esami	Sınıfları	Dahil-i daire-i idaresi olan mallar
Diyarbakir	Bedros Tatale	Serpiskopos	Diyarbakir'de
İmadiye	Circis Hayat	Serpiskopos	İmadiye'de
Siird	Betrus Bartatar	Serpiskopos	Siird'de
Cezire	Pavlus Hindî	Serpiskopos	Cezire'de
Zaho	Matvil Ezmar	Serpiskopos	Zaho'da
Kerkük	Hanna Tamrasi	Serpiskopos	Kerkük'de

1287 (1870) senesine ait 25. Sayıda önceki yıla göre bir değişiklik yoktur.

26. Sayıdan (1288/1871) 35. Sayıya (1297/1880) kadar toplam 10 salnamede İstanbul merkezli Ermeni Katolik Patriklik verilmesine rağmen diğer Katoliklere dair herhangi bir açıklama yapılmamış ve Keldani Patrikliği de kaydedilmemiştir.

1298 (1881) senesine ait 36. Salnamede Keldani patrikliğine tekrar yer verilmiştir. Aşağıdaki tabloda olduğu gibi Patriklikle beraber 5 merkezdir.

Tablo 3: Keldani Patrikliği (1298, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Musul ve Bağdat	Keldani Katolik Patriği	Butrus İlya Abdulyunan (XIV. Eliya Abulyonan, 1878–1894)
Zaho Kazası	Keldani Katolik Murahhasası	İstefan Mazlup
Diyarbakır	Keldani Katolik Murahhasası	Abduyeşu Hayat
Amare Kazası	Keldani Katolik Murahhasası	Avdişuh Corç
Cizre Kazası	Keldani Katolik Murahhasası	Butrus Abdulyunan

37. Sayıdan (1299/1882) 43. Sayıya (1305/1888) kadar 7 salnamede Keldani Patrikliği'ne yer verilmemiştir.

44. Sayıda (1306/1889) "*Keldani Patrikliği*" başlığı altında şimdiye kadar ki salnamelerde en geniş şekliyle kaydedilirken ilk defa İstanbul'da Patrik vekili görülmektedir. Takibi kolaylaştırmak için tamamını tablo halinde vermek uygundur. Bu sayıda patrik ve Dersaadet vekiliyle birlikte 21 merkez kaydedilmiştir. 10 serpiskoposluk ve 10 patrik vekilliği ve 1 patriklikten oluşmaktadır.

Tablo 4: Keldani Patrikliği (1306, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Musul'da Mukim Keldani Patriği	Butrus İlya Abdulyunan Efendi	-	-
Mumaileyhin Dersaadet Vekili	Kas İlya Efendi	-	-
Vilayet ve Elviye ile Kazalarda Bulunan Memurin-i Ruhaniyesi			
Basra ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Mihayil Efendi	-	-
Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Abduyeşu Efendi	-	-
Mardin ve Nusaybin ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Timotaos Efendi	-	-
Siirt ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yakub Mihayil Efendi	-	-
Cizre ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yakub Avraham Efendi	-	-
Imadiye ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Kurkis Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Zaho ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yuhanna Efendi	-	-
Kerkük ve Erbil ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Cebrail Efendi	-	-
Süleymaniye ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Bolis Efendi	-	-
Akra ve Zibar ve Tevabii Serpiskoposu Vekili	Kas Yosif Efendi	-	-
Hakkari Patrik Vekili	Kas Şemuil Efendi	-	-
Halep Patrik Vekili	Kas Bolis Efendi	-	-
Bağdat Patrik Vekili	Kas Teodor Efendi	-	-
Amare Patrik Vekili	Kas Andreas Efendi	-	-
Basra Patrik Vekili	Kas Yakub Efendi	-	-
Şam Patrik Vekili	--	-	-
Beyrut Patrik Vekili	--	-	-
Tarsus Patrik Vekili	--	-	-
Adana Patrik Vekili	--	-	-

45. Sayıda (1307/1889) önceki yıla göre yarısından fazlasında değişiklik vardır. Bu nedenle daha sonraki sayılarda meydana gelen az sayıdaki değişiklikleri daha kolay görmek için yine tablo halinde verilmiştir. "**Keldani Patriklığı**" başlığı altında 22 merkez kaydedilmiştir. Yeniler ve değişenler italik yazılmıştır.

Tablo 5: Keldani Patriklığı (1307, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
<i>Musul'da Mukim Keldani Patriği</i>	<i>Butrus İlya Abdulyunan Efendi</i>	1.	-
Mumaileyhin Dersaadet Vekili	Kas İlya Efendi	-	-
Vilayet ve Elviye ile Kazalarda Bulunan Memurin-i Ruhaniyesi			
<i>Musul'da Patrik Vekil-i Umumisi Serpiskopos</i>	<i>Matran Mihayil Efendi</i>	-	-
Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Abdüyeşu Efendi	-	-
Kerkük ve Erbil ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Cebrail Efendi	-	-
<i>Basra ve Tevabii Serpiskoposu</i>	<i>Matran Yakub Mihayil Efendi</i>	-	-
<i>Mardin ve Nusaybin ve Tevabii Serpiskoposu</i>	<i>Matran İlya Meloş Efendi</i>	-	-
<i>Siirt ve Tevabii Serpiskoposu</i>	<i>Matran Timataos Efendi</i>	-	-
Cizre ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yakub Avraham Efendi	-	-
İmadiye ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Kurkis Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Zaho ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yuhanna Efendi	-	-
Süleymaniye ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Bolis Efendi	-	-
<i>Mısır Patrik Vekili</i>	<i>Kas İlya Yusuf Hayat Efendi</i>	-	-
<i>Akra ve Zibar ve Tevabii Serpiskoposu Vekili</i>	<i>Kas Bolis Efendi</i>	-	-
<i>Hakkari Patrik Vekili</i>	<i>Kas Kurkis Efendi</i>	-	-
<i>Halep Patrik Vekili</i>	<i>Kas Bolis Avdo Efendi</i>	-	-
<i>Bağdat Patrik Vekili</i>	<i>Kas Teodor Hori Butrus Efendi</i>	-	-
<i>Amare Patrik Vekili</i>	<i>Hanna Efendi</i>	-	-
Basra Patrik Vekili	Yakub Efendi	-	-
<i>Adana ve Tarsus Patrik Vekili</i>	<i>Circis Efendi</i>	-	-
Şam Patrik Vekili	--	-	-
Beyrut Patrik Vekili	--	-	-

46. Sayıda (1308/1890) bir önceki yıla göre meydana gelen değişiklikler şunlardır; ruhanisi değişenler Zaho'da Kas Bolis Şmina, Akra ve Zibar'da Matran İlya, Adana'da Kas Circis, Tarsus'ta Kas Butrus, Beyrut'ta Hori Bolis ve Şam'da Kas Abdullah Efendiler yenidir. Nişanları değişenler ise Dersaadet Patrik Vekili Kas İlya'ya, Kerkük ve Erbil'de Matran Cebraile ve Mısır Patrik Vekili Kas İlya Yusuf Hayat'a 3. Mecidi nişanları yazılmıştır.

47. Sayıda (1309/1891) önceki yıla göre meydana gelen değişiklikler nişanlardadır. Musul Patrik Vekiline, Diyarbakır ve Meyyafarikin'e, Kerkük ve Erbil'e, Basra'ya, Mardin ve Nusaybin'e 2.; Cizre'ye ve Imadiye'ye 3.; Halep'e ve Bağdat'a 4. Mecidi nişanları yazılmıştır.

48. Sayıda (1310/1892) meydana gelen değişiklikler Keldani Patriğinin nişanının silinmesi ve diğer 3 nişanın düşürülmesidir. Basra ile Mardin ve Nusaybin serpiskoposlarının 3. Mecidiye ve Imadiye Serpiskoposunun 4. Mecidiye indirilmesi söz konusudur.

49. Sayıda (1311/1893) ve 50. sayıda (1312/1894) önceki yıla göre herhangi bir değişiklik yoktur.

51. Sayıda (1313/1895) önceki yıla göre meydana gelen değişikliklerin başında "**Keldani Patriği**" başlığı altında yeni patriğin "**Musul'da Mukim Keldani Patriği Abdüyeşu** (V. Audishu Khayyath, 1894–1899) **Efendi, 1. Mecidi'** şeklinde kaydedilmiş olması gelir. Diğer değişiklikler şöyledir: Musul'da Reis-i Ruhani Matran Yusuf Efendi ve Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Matran Hori Petyun Efendiler 2. Mecidi nişanlarıyla kaydedilmişlerdir. Siirt'te Amnevil, Zaho'da Timataos ve Mısır Patrik Vekili Eltufan Efendi 3. Mecidi nişanı ile yeni kayıtlardır. Patriklikle beraber toplam 21 merkez kaydedilmiştir.

52. Sayıda (1314/1896) meydana gelen tek değişiklik "Dersaadet Pat-

rik Vekili, Elhori Hanna Efendi, 3. Mecidi" şeklindedir.

53. Sayıda (1315/1897) önceki yıla göre değişiklikler çoktur. Bu ve takibi kolaylaştırmak için tablo halinde verilmiştir. Patriklikle beraber 22 merkezdir. 1 Patriklik, 3 Patrik vekilliği, 16 serpiskoposluk ve 2 murahhasalık merkezi vardır.

Tablo 6: Keldani Patrikliği (1315, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Memalik-i Mahruse-i Şahanedeki Keldani Patrikliği			
Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu	Abduyeşu Efendi	1.	-
Musul'da Vekil-i Umumi ve Reis-i Ruhani	Nusaybin Serpiskoposu Matran Yusuf İlyâ Efendi	-	-
Dersaadet Patrik Vekili	Serrahip Elhori Yusuf Garib Ef.	-	-
Hat-ı Mısıryye Patrik Vekili	Serrahip Elhori Butrus Abid Ef.	-	-
Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Spiskoposluğu	Vekili Elhori Petyun Efendi	-	-
Bağdat ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Kas Teodor Efendi	-	-
Basra ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Kas Hürmüz Efendi	-	-
Halep ve Urfa ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Elhori Hanna Avdo Efendi	-	-
Beyrut ve Kuds-i Şerif ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Elhori Yusuf Yunan Ef.		
Şam-ı Şerif ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Kas Abdulmesih Efendi		
Adana ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Kas Circis Efendi		
Kerkük ve Erbil ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Cebrail Efendi	-	-
Mardin ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran İlyâ Meloş Efendi	-	-
Nusaybin ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Yusuf İlyâ Efendi	-	-
Siirt ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Amnail Efendi	-	-
Cizre ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Yakub Avraham Efendi	-	-
Imadiye ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Kurkis Efendi	-	-
Zaho ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Timataos Efendi	-	-
Süleymaniye ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Bolis Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Akra ve Zibar ve Tevabii Serpiskoposluğu	Matran Hanna Efendi	-	-
Amare ve Tevabii Murahhasalığı	Murahhasa Kas Hanna Efendi	-	-
Tarsus ve Tevabii Murahhasalığı	Murahhasa Kas Butrus Efendi		

54. Sayıda (1316/1898) önceki yıla göre meydana gelen farklılıklardan ruhanisi değişen Adana'da Vekil Kas Nilyos Efendi yeni serpiskoposluk vekilidir. Diyarbakır ve Meyyafarikin'de ruhaninin Matran Süleyman Petyun Efendi diye tanımlanması başka bir değişikliktir.

55. Yıla (1317/1899) ait salnamede iki yeni merkez kaydı yapılmıştır ve şöyledir: "*Beyrut ve Şam ve Kudüs ve Adana Devriye Vekili, Serrahip Yusuf Yunan Tavid Efendi*" ve "*Çölemerik Murahhasalık Vekili, Serrahip Hori Hürmüz Efendi*". Patriklikle beraber 24 merkezdir. 1 Patriklik, 3 Patrik vekilliği, 1 devriye vekili, 16 serpiskoposluk ve 3 murahhasalık merkezi vardır.

Bu yılda iki ruhanisi değişen merkez ise şu şekildedir: "*Halep ve Urfa ve Tevabii Serpiskoposluğu, Vekili Kas Butrus Aziz Efendi*" ve "*Adana ve Tevabii Serpiskoposluğu, Rahibi Kas Filipos Efendi*". Diyarbakır ve Meyyafarikin'de Matran Süleyman Petyun'un ismi bu yıl Matran Süleyman Sabbağ' şeklinde değişmiştir.

56. Seneye (1318/1900) ait salnamede patrik değişmiştir ancak patriklik münhaldir. Bir önceki yıla göre değişiklikler merkezlerin tamamına yakınına etkilediği ve de takibi kolaylaştırmak için tabloyu olduğu gibi kaydetmek uygun olur. Bu yılda 24 görevli ve merkez kayıtlıdır. Yeni kayıtlar Erbil, Sina, Urmiya ve Salmast'tır.

Tablo 7: Keldani Patrikliği (1318, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Memalik-i Mahruse-i Şahanedeki Keldani Patrikliği			
Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu	----	-	-
Musul'da Vekil-i Umumi ve Reis-i Ruhani	Nusaybin Serpiskoposu Matran Yusuf İlyas Efendi	3.	-
Dersaadet Patrik Vekili	Serrahip Elhori Yusuf Garib Ef.	3,	-
Hat-ı Mısıryye Patrik Vekili	Serrahip Elhori Butrus Abid Ef.	-	-
Beyrut ve Şam ve Kudüs ve Adana Devriye Vekili	Serrahip Yusuf Yunan Tavid Ef.	3.	-
Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Spiskoposluğu	Matran Süleyman Sabbağ' Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Bağdat ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Elhori Teodor Efendi	-	-
Basra ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Kas İsrail Efendi	-	-
Halep ve Urfa ve Tevabii Serpiskoposluğu	Vekili Elkas Butrus Aziz Efendi	-	-
Kuds-i Şerif ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Elhori Yusuf Yunan Efendi	-	-
Şam-ı Şerif ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Rahibi Elkas Abdulmesih Efendi	-	-
Adana ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Rahibi Elkas Filipos Efendi	-	-
Kerkük ve Süleymaniye ve Tevabii Serp. Vekili	--	-	-
Mardin ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran İlya Meloş Efendi	2.	-
Nusaybin ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran Yusuf İlya Efendi	3.	-
Siirt ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran Amnail Efendi	4.	2.
Cizre ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran Yakub İbrahim Efendi	3.	-
İmadiye ve Akra ve Zibar ve Tevabii Serp. Vekili	Matran Hanna Sehar Efendi	4.	-
Zaho ve Dohok ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran Timataos Efendi	4.	-
Erbil ve Tevabii Serpiskoposluk Vekili	Matran Bolis Efendi	-	-
Sina ve Tevabii Murahhasalığı	Matran Kurkis Efendi	3.	-
Urmiye ve Tevabii Murahhasalığı	Matran Toma Avdo Efendi	-	-
Salmast ve Tevabii Murahhasalığı	Matran İshak Yavalaha Efendi	-	-
Çölemerik Murahhasalık Vekili	Serrahip Elhori Hürmüz Efendi	-	-

57. Seneye (1319/1901) ait salnamede önceki yıla göre farklılıklardan ilki yeni eklenenlerdir ve: "*Patriklik Başkatibi, Serrahip Elhori Davit Ermiya Efendi*" ve "*Cemaat Meclisi Reisi, Tabibzade Abdulkerim Efendi, 1. Osmani ve 3. Mecidi*" nişanları şeklindedir. Ruhaniisi değişenlerden Kuds-i Şerif, Nusaybin, Siirt münhal olanlardır ve Kerkük ve Süleymaniye'ye Matran Yusuf İlya Hayat Efendi yeni ruhanidir. Nişanı değişen iki merkez ise 3. Mecidi nişanları yazılan Hat-i Mısıriyye ile Diyarbakır ve Meyyafarikin'dir. Hiç kaydedilmeyen ise Musul'da Vekil-i Umumi ve Reis-i Ruhani'dir.

58. Sayıda (1320/1902) önceki yıla göre meydana gelen değişiklikler şöyledir: "*Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu, Emanuel Tuma* (Vi. Yousef II. Emmanuel Thomas, 1900–1946) *Efendi, 1. Osmani, 2. Me-*

cid' şeklinde yeni patrik kaydedilmiştir. Diğerleri ise dört ruhaninin nişanındaki değişikliklerdir. Cemaat Meclisi Reisi Tabibzade Abdulkerim Beg diye tanımlanmış ve Osmanî nişanı 3.'ye düşmüştür. Kerkük ve Süleymaniye ruhanisine 3. Osmanî, Mardin ruhanisine 2. Osmanî ve Urmiye ruhanisine 3. Osmanî nişanları yeni kayıttır.

59. Sayıda (1321/1903) önceki yıla göre farklılıklar üç merkez haricinde hepsinde vardır ve bir yeni eklenen görevli ile bir tane hiç kaydedilmeyen vardır. Bu yıl toplam 26 görevli ve merkez kaydedilmiştir. Bu sebeple tablo olduğu gibi verilmiştir.

Tablo 8: Keldani Patrikliği (1321, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Memalik-i Mahruse-i Şahanedeki Keldani Patrikliği			
Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu	Emanuel Tuma Efendi (Altın Liyakat Madalyası)	1.	1.
Patrik Vekili	Matran İstefan Cibri Efendi	-	3.
Patriklik Başkatibi	Serrahip Elhori Davit Ermiya Ef.	-	3.
Dersaadet Patrik Vekili	Serrahip Elhori Yusuf Garib Ef.	2.	-
Cemaat Meclisi Reisi	Tabibzade Abdulkerim Paşa Rütbe: Rumili	3.	3.
Hat-ı Mısıriyye Patrik Vekili	Serrahip Elhori Butrus Abid Ef.	2.	-
Beyrut ve Şam ve Kudüs ve Adana Devriye Vekili	Serrahip Yusuf Yunan Tavit Ef.	-	3.
Diyarbakır ve Meyyafarikin ve Tevabii Spiskoposu	Matran Süleyman Sabbağ' Efendi	2.	-
Bağdat ve Tevabii Serpiskoposluğu Vekili	Vekili Elhori Teodor Efendi	-	3.
Basra ve Tevabii Serpiskoposluğu Vekili	Vekili Kas İsrail Efendi	-	3.
Halep ve Urfa ve Tevabii Serpiskoposluğu Vekili	Vekili Elkas Butrus Aziz Efendi	-	3.
Kuds-i Şerif ve Tevabii Vekili	--	-	-
Şam-ı Şerif ve Tevabii Vekili	Rahibi Elkas Abdulmesih Efendi	3.	-
Adana ve Tevabii Vekili	Rahibi Elkas Filipos Efendi	3.	-
Kerkük ve Süleymaniye ve Tevabii Piskoposu	Matran Yusuf İlya Hayat Efendi	3.	2.
Mardin ve Tevabii Serpiskoposu	Matran İlya Meloş Efendi	2.	2.
Nusaybin ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Cibri Efendi	-	3.
Siirt ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Endi Efendi	2.	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Cizre ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yakub İbrahim Efendi	3.	-
İmadiye ve Akra ve Zibar ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Hanna Sehar Efendi	2.	-
Zaho ve Dohok ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Timataos Efendi	2.	-
Van ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Yakub Efendi	-	3.
Sina ve Tevabii Murahhasalığı	Matran Kurkis Efendi	-	-
Urmiye ve Tevabii Murahhasalığı	Matran Toma Avdo Efendi	-	3.
Salmast ve Hasrava ve Tevabii Murahhasalığı	Matran İshak Yavalaha Efendi	-	-
Çölemerik Murahhasalık Vekili	Serrahip Elhori Hürmüz Efendi	-	-

60. Sayıda (1322/1904) Kerkük ve Süleymaniye ve Tevabii piskoposluğu münhaldir. Çölemerik murahhasalığı ile Van ve Tevabii serpiskoposluğuna yer verilmemiştir. 24 görevli kaydedilmiştir.

61. Seneye (1323/1905) ait salnamede önceki yıla göre herhangi bir değişiklik yoktur.

62. Sayıda (1324/1906) önceki yıla göre farklılıklardan yeni eklenen beş görevli ve merkez şunlardır: "*Keldani Manastırları Reisi, Serrahip Şumuel Efendi*", "*Urfa ve Tevabii Murahhasa Vekili, Elkas Bolis Efendi*", "*Van ve Tevabii Piskoposu, Matran Yakub Evcis Efendi, 3. Osmanî*", "*Musul ve Tevabii Murahhasa Vekili, Matran İstefan Cibri Efendi, 3. Osmanî*" ve "*İzmir ve Tevabii Murahhasa Vekili, Elkas Yuhanna Efendi*" şeklindeki kayıtlardır. Hiç kaydedilmeyen merkezler Urmiye, Salmast ve Cemaat Meclisi Reisliğidir. Ruhaniye değişenler "*Bağdat Murahhasa Vekili Serrahip Yusuf Tavit Efendi, 3. Osmanî*", "*Kuds-i Şerif Murahhasa Vekili Serrahip Yunan Efendi*", "*Kerkük ve Süleymaniye ve Tevabii Piskoposu, Matran Teodor Mesih Efendi, 3. Osmanî*" şeklindedir. Beyrut "*Beyrut Murahhasa Vekil*" diye tanımlanmıştır. 26 görevli kaydedilmiştir.

63. Seneye (1325/1907) ait salnamede bir önceki yıla göre değişiklikler çoktur. Yeniden kaydedilen "*Salmast ve Tevabii Piskoposu, Matran İshak Yavalaha Efendi*" ve "*Urmiye ve Tevabii Piskoposu, Matran Tuma Avdo Efendi, 2. Mecidi*" şeklinde iki merkezdir. Musul ve Tevabii Serpiskoposluğu münhaldir. Urfa Murahhasa Vekili Elkas Emanuel Efendi olmuştur. Bağdat "*Bağdat ve Tevabii Patriklik Vekili, Serrahip Elhori Mihayil Elyeşaya Efendi*" diye aynı ruhaniye yeniden tanımlanırken 3. Osmanî nişanı kaydedilmemiştir. Siirt ruhanisinin 2. Mecidi nişanı düşülmüştür. Patrik Vekili ve Patrik Başkatibinin ve Mardin, Nusaybin, Kerkük ve Süleymaniye, Beyrut, Basra, Halep ve Kuds-i Şerif, yani 9 ruhaninin Osmanî nişanları Mecidi nişanlarına dönüşmüştür. 28 görevli kaydedilmiştir.

64. Sayıda (Hicri 1326/1908) önceki yıla göre herhangi bir görev ve merkezde farklılık yoktur.

65. Sayı Mali 1326/1910 yılına aittir ve bu yılda başlık değişmiştir. "**Keldani Patrikliği**" başlığı altında 41 görevli kaydı yapılmıştır. Değişikliğin önceki sayılardan itibaren çoğalmasından dolayı ve takibi kolaylaştırmak için tablo olduğu gibi verilmiştir.

Tablo 9: Keldani Patrikliği (Mali 1326, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Memalik-i Mahruse-i Şahanedeki Keldani Patrikliği			
Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu	Emanuel Tuma Efendi (Altın Liyakat Madalyası)	1.	1.
Musul'da Mukim Keldani Patriği Vekil-i Umumisi	Matran İstefan Cibri Efendi	-	3.
Patriklik Dersaadet Vekili	Serrahip Tuma Bacarti Efendi	-	3.
Bağdat Matran Vekili	Hori Mihayış Şe'ba Efendi	-	3.
Basra Matran Vekili	Rahip Mansur Keçeci Efendi	-	-
Ahvaz Matran Vekili	Hori İbrahim Ninis Efendi	-	-
Amare Matran Vekili	Rahip Tuma Yeldo Efendi	-	-
Kut'ül Amare Matran Vekili	Rahip Davit Kaynaye	-	-
Aşare Matran Vekili	Hanna Nisan Efendi	-	-
Halep Matran Vekili	Hori Butrus Aziz Efendi	-	3.
Beyrut Matran Vekili	Hori Yusuf Tavit Efendi	-	3.
Adana Matran Vekili	Serrahip İstefan Meksabu Efendi	-	3.
Şam-ı Şerif Matran Vekili	Rahip Marusa Efendi	-	-
Kuds-i Şerif Matran Vekili	Rahip Yunan Efendi	-	-
Mersin Matran Vekili	Rahip Matta Hannan Efendi	-	-
Urfa ve Harran Matran Vekili	Rahip Emanuel Kaşe Efendi	-	-
Deyr-i Zor Matran Vekili	Rahip İstefan Evgin Efendi	-	-
İzmir Matran Vekili	Rahip Yuhanna Efendi	-	-
Hat-ı Mısıriyye Patrik Vekili	Hori Butrus Abid Efendi	-	2.
Diyarbakır ve Meyyafarikin Spiskoposu	Matran Süleyman Sabbag Efendi	-	2.
Meyyafarikin'de Diyarbakır Matran Vekili	Hori Hanna Meluş Efendi	-	-
Siirt ve Tevabii Serpiskoposu	Matran Edi Şir Efendi	-	-
Âsil Serpiskoposu	Matran Tuma Kas Resto Efendi	-	-
Van ve Başkale Serpiskoposu	Matran Yakub Evgin Efendi	-	3.
Çölemerik Serpiskoposu	Matran Avraham Şemunizade Ef.	-	-
Deza Kevar Matran Vekili	Hori Saliva Efendi	-	-
Yazotisari ve Toharma Matran Vekili	Serrahip Yunan Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Pervari Bala Serpiskoposu	Matran Hanna Yeşu' Efendi	-	-
Imadiye Matran Vekili	Kas İsrail Efendi	-	-
Akra Matran Vekili	Hori Bolis Sau'ra Efendi	-	-
Kerkük ve Süleymaniye Serpiskoposu	Matran Teodor Mesih Efendi	-	3.
Süleymaniye Matran Vekili	Rahip Filis Efendi	-	-
Köysancak Matran Vekili	Rahip Bolis Acmaye Efendi	-	-
Erbil Matran Vekili	Hori Hanna Efendi	-	-
Zaho ve Dohok Serpiskoposu	Matran Timataos Efendi	-	2.
Dohok Matran Vekili	Rahip Yusuf Efendi	-	-
Cizre Serpiskoposu	Matran Yakub İbrahim Efendi	-	2.
Mardin Serpiskoposu	Matran İsrail Avdo Efendi	-	3.
Nusaybin Serpiskoposu	Matran İstefan Cibri Efendi	-	3.
Sina Serpiskoposu	Matran Kurkis Kuka Efendi	-	-
Salmast Matran Vekili	Serrahip Avdo Yeşu Efendi	-	-

66. Sayıda (Mali 1327/1911) bir önceki yıla göre görevli sayısında (41) bir değişiklik yoktur. Halep Matran Vekili olarak Hori Mihayil Şe'ba ve Salmast Metropoliti olarak da Butrus kaydedilmiştir.

1328 (1912-1913) mali senesine ait olan 67. Salnamede bir önceki yıla göre değişiklik yoktur.

68. (1333-1334/1917-1918) ve sonuncu salnamede Keldanilere "Keldani Patriklığı" başlığı altında yer verilmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasına ait olan bu sayıda 29 görevli kaydedilmiştir. Son sayı olduğu için Keldani Patriklığının durumu tablo halinde aşağıdaki gibi verilmiştir:

Tablo 10: Keldani Patriklığı (Mali 1333-1334, Osmanlı Devlet Salnamesi)

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Memalik-i Mahruse-i Şahanedeki Keldani Patriklığı			
Musul'da Mukim Keldani Patriği ve Katoligosu	Emanuel Tuma Efendi (Altın Liyakat Madalyası)	1.	1.
Patriklik Dersaadet Vekili	Serrahip Tuma Bacarti Efendi	3.	-
Hat-ı Mısıryye'de Patrik Vekili	Yusuf Garib Efendi	-	-
Bağdat Murahhasa Vekili	Hori Hanna Efendi	-	-
Basra Murahhasa Vekili	Hori Rahip Mansur Keçeci Ef.	-	-
Ahvaz Murahhasa Vekili	Hori İbrahim Ninis Efendi	-	-
Amare Murahhasa Vekili	Hori Tuma Yeldo Efendi	-	-

Memuriyeti	Esamii	M.	'O.
Kut'ül Amare Murahhasa Vekili	Hori Davit Kaynaye	-	-
Aşare Murahhasa Vekili	Hori Filis Şevdis Efendi	-	-
Halep Murahhasa Vekili	Hori Mihayil Şeyba Efendi	-	3.
Beyrut Murahhasa Vekili	Hori Yusuf Tavid Efendi	-	3.
Adana Murahhasa Vekili	Hori Anton Menna Efendi	-	-
Suriye Murahhasa Vekili	Hori Marusa Efendi	-	-
Kudüs Murahhasa Vekili	Matran İshak Hudaniş Efendi	-	-
Mersin Murahhasa Vekili	Hori Yusuf Efendi	-	-
Urfa Murahhasa Vekili	Hori Emanuel Efendi	-	-
Deyr-i Zor Murahhasa Vekili	Hori İstefan Evgin Efendi	-	-
İzmir Murahhasa Vekili	--	-	-
Diyarbakır Spiskoposu	Matran Süleyman Sabbağ Efendi	-	3.
Siirt Keldani Serpiskoposu	--	-	-
Cizre Serpiskoposu	--	-	-
Zaho ve Dohok Serpiskoposu	Matran Timataos Efendi	-	-
Van Serpiskoposu	Matran Yakub Menna Efendi	-	3.
Kerkük Serpiskoposu Matran Vekili	Kaşişe Abdulehad Kunda Efendi	-	-
Mardin Serpiskoposu	Matran İsrail Avdo Efendi	-	3.
Sina Serpiskoposu	Yuhanna Nisan Efendi	-	-
Salmast Serpiskoposu	Butrus Aziz Efendi	-	-
Urmıye Serpiskoposu	Tuma Avdo Efendi	-	-
İmadiye ve Zibar Serpiskoposu	Fernis Efendi	-	-

Sonuç

Sonuç olarak Keldani Patrikliği misyonerlerin yüzyıllar boyunca çalışmalarıyla 1552'den 1830 yılına kadarki süreçte ancak sistematik bir hiyerarşiye dönüşen Nasturilerin Katolikleşmeleriyle oluşmuştur. Keldaniler doğu ayin usulünü devam ettirirken öğreti olarak Nasturi öğretisinden, yani çift doğa ve insan annesi Meryem fikrinden, Aziz Nestorius'u Evharistiya ayininde anmaktan kolay vazgeçmemiştir. Ancak Papalığın müsamahakar davranışı en geniş anlamıyla semeresini Keldanilerin tek hiyerarşide birleştiği 1830 itibarıyla vermiştir.

Kadim Nasturi hiyerarşisi önce iki defa bölünerek sırasıyla Katolik Şi-

mon (1552) ve Yusuf (1681) çizgisini oluşturmuştur. Ardından asıl çizgi de 1804'te Katolik hiyerarşiye dönüştüğünde kadim çizgi kaybolmuş, sona ermiştir. Mevcut Nasturi hiyerarşi ise Katolik Şimon çizgisinin 1670'lerde tekrar Nasturileşmesiyle doğmuş çizgide bugüne kadar gelmiştir.

Osmanlı topraklarında Katolikliğin yayılışı Ermenilerden sonra en fazla Nasturileri etkilemiştir. Nasturilerin Katolıklara yakınlaşmalarının en temel nedeni akli değil de duygusal bağlanımın daha etkili olması ve bu nedenle Hıristiyan oldukları için kendilerine yakın hissetmeleridir. Ancak misyonerlerin ve arkeologların yekününü oluşturduğu Batılılar Nasturilerin gelenekten kopmalarına yol açmış, dolayısıyla geleneğin etkili olduğu neredeyse bin yıllık sürecin dinamiklerini yerinden oynatmış, siyasallaştırmış ve bunun sonucunda eskiden beri sürdürdükleri Kürtlerle barış içindeki yaşamın zemininin kayması ve kadim yaşam alanlarını fiziksel olarak terketmelerine yol açmıştır. Kendilerini savaşın içinde bulduklarındaysa ne Katolikliğe geçmişler ne de vatanlarına geri dönebilmişlerdir. Sonuç olarak barışın kaybolduğu coğrafyada ölüm ve savrulma yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin idaresini "fetihten önceki durumun korunması geleneği" ile yürütürken Nasturilerin ruhani idarelerinde serbest kabul edilmeleri, sivil idarelerinin ise Süryani Kadim hiyerarşisine bağlı olması, dolayısıyla onların da Ermeni Patriklığı'ne tabi olmaları nedeniyle İstanbul Ermeni Patriklığı vasıtasıyla gerçekleşmesi söz konusuydu. Bu bağlılık Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devam etmiştir. Keldani Patriklığı'nin sivil idaresi ise zaman zaman kendi aracılıklarıyla yürüse de 5 Ocak 1831'de Osmanlı'nın onayladığı ruhani liderleri Ermeni olan İstanbul Katolik hiyerarşiye bağlanıncaya kadar Nasturi olarak kalmışlardır.

Informative Abstract

THE ADMINISTRATION OF THE CHALDEAN PATRIARCHATE AND THE OTTOMAN STATE ANNUALS (SALNAME-I DEVLET-I ALIYE-I OSMANIYE) (1847-1918)

The main subject of the article is the administration of the Chaldean Patriarchate, therefore in order to reveal the way the Chaldeans and Nestorians were perceived by the Ottoman Empire, the Christian background of these communities should be recognized. According to this, the Nestorians are dyophysite Eastern Assyrians who reject the Catholic doctrine. The Chaldeans are Catholicized Nestorians. The Nestorians were also given names such as the Eastern Syriac Church and the Eastern Assyrian Church. Note that the two names are composed of the words Chaldean and Assyrian. First of all, their ancient Mesopotamian names were given by Westerners. Even today, these names and denotation foster a political stance.

The Syrian Christianity developed on Iran-based did not participate directly in the Christological and Mariological discussions in the 5th

century. However, when Nestorius was excommunicated because of his opinions in the Council of Ephesus in 431, his doctrine somehow evolved outside the Chalcedon geography, namely the New Roman territory. The basis of his doctrine on the line of Antakya school is that the Son has two natures; one of them is human, the other is divine nature that Christ gained the divine nature after he was born, in other words Mary given birth to a human rather than a god. Later on, Assyrians took part in the monophysite view of the Alexandria school, while the Assyrians who stayed in Iran turned into dyophysite Nestorians.

When a significant portion of the geography they lived in entered the Ottoman rule, the Nestorians met missionaries during the Crusaders Period in western regions such as Cyprus and they partially catholicized. However, the Catholic separation of ancient line of the Nestorian Church took place later three times. The first was the Catholic Shimon line formed by the patriarchate of Sulaka in 1552. The second one was the line of Joseph, which was founded in 1681 by the Nestorian bishop of Diyarbakir, who was on the line of Eliya, which continued the ancient Nestorian line and formed in 1558. The third one was formed by the Catholicization of Eliya line in 1804 and its merger with the Diyarbakir Chaldean hierarchy. The Nestorian line that has come up to this day has come from the hierarchy of the Catholic Shimon line, which was being Nestorian again in the 1670s.

The Catholicization of the Nestorians, which had a complex process, be tidied as of 1830 and walked in one line and more regularly. Since the background of Chaldeans is Nestorian, the way to produce more realistic information about the form of their administrations in the Ottoman Empire is to understand the situation of the Nestorians. However, Nestorians have the least archive documents among the non-Muslim elements and they do not even have names in the Ottoman State Annuals. The sources and some archival documents show that the Nestorians are subject to their own patriarchs spiritually, and to the ancient Syriac Patriarchate in the civil sense. Since this patriarchate was subject to the Armenian Patriarchate of Istanbul, it is understood that the Nestorians were indirectly subject to the Armenian Patriarchate of Istanbul. However, some documents and information show that the Nestorians are directly subject to the Armenian Patriarchate of Istanbul. Therefore, since the Chaldeans were among the Catholicized communities after the conquest, they were accepted as the member of their original community until 5 January 1831, like all other Catholicized communities, because of the prohibition of Catholicism in the presence of Ottoman. At that time, the Ottoman Catholics gathered in a single hierarchy. Because the Armenian Catholics were so numerous and influential, the spiritual leader of the patriarchate established in Istanbul was one of them. When the Chaldean Diocese of Diyarbakir, which the archival documents described it as marhasa/murahhasa, would receive a murahhasa certificate, this could be done with the

permission of the Chaldean Patriarch and the application of the Istanbul Catholic Patriarch. The Ottomans also show that they are paying attention to their domestic and spiritual issues in this certificate.

The information about the Chaldean Patriarchate was recorded in all the issues of non-Muslims from the second to the last one of the Ottoman State Annuals. The data in the Annuals are given entirely. In order to avoid repetition, only changes are given or the whole table is given in order to facilitate follow-up.

Keywords: Ottoman State, Nestorians, Patriarchate of Chaldean Catholic, Ottoman State Annuals, The Tradition of Preserving the Situation before the Conquest

- Ek: Osmanlı Devlet Salnameleri ve Gayrimüslimlerle İlgili Kısımlar
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1263 (1847), 1. Def'a, (İstanbul), (1263/1847) Numarasız.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), ss. 78-108.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1274 (1858), ss. 146-161.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1275 (1859), 13. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1275 (1859), numarasız.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), ss. Numarasız.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1277 (1861), 15. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277 (1861), ss. 86-101.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1278 (1861), 16. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1278/1861), ss. 86-101.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1279 (1862), 17. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, 1279 (1862), ss. 88-104.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1280 (1863), 18. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1280 (1863), ss. 99-115.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1281 (1864), 19. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1281 (1864), ss. 100-117.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1282 (1865), 20. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1282/1865), ss. 90-106.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1283 (1866), 21. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1283/1866), ss. 101-117.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1284 (1867), 22. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1284/1867), ss. 121-137.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1285 (1868), 23. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, 1285 (1868), ss. 126-142.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1286 (1869), 24. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1286/1869), ss. 154-170.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1287 (1870), 25. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1287/1870), ss. 172-187.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1288 (1871), 26. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1288/1871), ss. 190-205.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1289 (1872), 27. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1289/1872), ss. 178-193.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1290 (1873), 28. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1290/1873), ss. 172-188.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1291 (1874), 29. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1291/1874), ss. 182-194.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1292 (1875), 30. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1292/1875), ss. 207-218.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1293 (1876), 31. Def'a, İstanbul: Matbuat-ı Maarif, (1293/1876), ss. 207-219.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, İstanbul: Halil Efendi Matbaası, (1294/1877), ss. 584-599.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1295 (1878), 33. Def'a, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, (1295/1878), ss. 475-490.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, (1296/1879), ss. 254-264.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1297 (1880), 35. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1297 (1880), ss. 280-292.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1298 (1881), 36. Def'a, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1298 (1880), ss. 305-314.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1299 (1882), 37. Def'a, İstanbul: Matbuaat-ı Maarif, 1299 (1882), ss. 374-382.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1300 (1883) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 38. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1299 (1882), ss. 346-356.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1301 (1884) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 39. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301 (1884), ss. 557-570.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302 (1885), ss. 568-581.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1303 (1886) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 41. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1303 (1886), ss. 479-487.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1304 (1887) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 42. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304 (1887), ss. 434-441.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1305 (1888) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 43. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1305 (1888), ss. 345-355.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1889), ss. 746-755.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1307 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 45. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1307/1889), ss. 842-854.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1308 (1890), 46. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308 (1890), ss. 834-846.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1309 (1891), 47. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1309 (1891), ss. 866-878.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1310 (1892), 48. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1310 (1892), ss. 878-891.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1311 (1893), 49. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311 (1893), ss. 904-917.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1312 (1894), 50. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1312 (1894), ss. 922-935.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1313 (1895), 51. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1313/1895), ss. 962-976.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1314 (1896), 52. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, (1314/1896), ss. 968-982.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, (1315/1897), ss. 604-615.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1316 (1898) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 54. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası ve Mahmut Bey Matbaası, 1314 (1898), ss. 733-746.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1317 (1899) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 55. Sene, İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Matbaa-i Amire, 1315 (1899), ss. 701-712.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1318 (1900) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 56. Sene, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası-Serviçen Matbaası, 1316 (1900), ss. 741-753.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1319 (1901) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 57. Sene, İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Malumat-Tahir Bey Matbaası, 1317 (1901), ss. 805-817.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1320 (1902) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 58. Sene, İstanbul: Daru't-Tıbaatü'l-Amire, 1318 (1902), ss. 820-833.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1321 (1903) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 59. Sene, İstanbul: Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, 1319 (1903), ss. 880-894.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1322 (1904) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 60. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), ss. 900-914.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1323 (1905) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 61. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1321 (1905), ss. 974-988.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1324 (1906) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 62. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322 (1906), ss. 1038-1052.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1325 (1907) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 63. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322 (1907), ss. 1034-1048.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1326 (1908) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 64. Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1323 (1908), ss. 1034-1048.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1326 (1910) Sene-i Maliyesi, 65. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, (1326/1910), ss. 132-151.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 (1911), ss. 146-165.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1328 (1912), ss. 142-160.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1333-1334 (1918) Sene-i Maliyesi, 68. Sene, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334 (1918), ss. 174-184.

Diğer Kaynaklar

- Aboona, Hirmis: (2008). *Assyrians, Kurds, and Ottomans Intercornmunal Relations on the Periphery of the Ottornan Ernpire*, New York: Cambria Press.
- Albayrak, Kadir: (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Anzerlioğlu, Yonca: (2000). *Nasturiler*, Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Atiya, Aziz S.: (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Çev.: Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları.
- Babinger, Franz: (1956). "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", *Charisteria Orientalia*, Ed.: Felix Taver-Vera Kubickova-Ivan Hrbek, Praha: Nakladatelstvi Ceskoslovenske Akademie, ss. 29-37.
- Bardakjian, Kevork B.: (1982). "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., ss. 89-100.
- Baş, Bilal: (2016). *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Beydilli, Kemal: (1995). *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındağı Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Bozan, Oktay: (2013). *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Costelloe, M. J.: (2003). "Assyrian Church of The East", *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition, Vol. 1, Washington: The Catholic University of America Press, ss. 805-808.
- Cuinet, Vital: (1891). *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure*, Tome Deuxieme, Paris: Ernest Leroux.
- Demirci, Kürşat: (2018). *Nesturi Hıristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Dvornik, Francis: (1990). *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Fr. Çev.: Soeur Jean-

- Marie O. P., Türkçeye Çev.: Mehmet Aydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fortescue, Adrian: (1913). *The Lesser Eastern Churches*, London: Catholic Truth Society.
- Frazer, Charles A.: (2009). *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, Çev.: Cemile Erdek, İstanbul: Küre Yayınları.
- Genç, Mehmet: (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 11. bas., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hayes, E. R.: (2002). *Urfa Akademisi*, Çev.: Yaşar Güneç, İstanbul: Yaba Yayınları.
- İzğöer, Ahmet Zeki (Ed.): (2017). *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, 3746 Numaralı Sicil*, Cilt 9, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
- Janin, Raymond: (1922). *Les Églises Orientales et les Rites Orientaux*, Paris: Bonne Presse, (1922).
- Joseph, John: (2000). *The Modern Assyrians of the Middle East Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers*, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Joseph, John: (1961). *The Nestorians and Their Muslim Neighbours*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kenanoğlu, M. Macit: (2004). *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kodaman, Bayram: (1987). *Sultan Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Külliyat-ı Kavanin* (K.K.), Cilt 4, No: 2950, Tarih: 25 Muharrem 1250/3 Haziran 1834; Cilt 6, No: 2585, Tarih: 2 Rebiülahir 1261/10 Nisan 1845.
- Labourt, J.: (1911). "Chaldean Christians", *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 3, New York: Robert Appleton Company, (1911). <http://www.newadvent.org/cathen/11548a.htm> (Erişim 20.11.2018), ss. 1098-1102.
- Malik, Gorgis Davit: (2012). *Süryanilerin Tarihi İlk Hıristiyanlıktan Kadim Doğu Süryani Müjdecî-Havari Kilisesi*, Çev.: Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Masters, Bruce: (2001). *Christians and Jews in the Ottoman Arab World The Roots of Sectarianism*, New York: Cambridge University Press.
- Murre-van den Berg, Heleen: (2009). "Chaldeans and Assyrians: the Church of the East in the Ottoman Period", in Erica Hunter (ed.), *The Christian Heritage of Iraq. Collected Papers from the Christianity of Iraq I-V Seminar Days*, Piscataway NJ: Gorgias Press, ss. 146-164.
- Nikitine, B.: (1997). "Nesturiler", *MEBİA*, Cilt 9, Eskişehir: MEB Yayınları, ss. 207-212.
- Rabban, R.: (2003). "Chaldean Catholic Church (Eastern Catholic)", *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition, Vol. 3, Washington: The Catholic University of America Press, ss. 366-369.
- Seyfeli, Canan: (2003). "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal*, Cilt 1, Sayı 1, Aralık, ss. 125-156.
- Seyfeli, Canan: (2012). "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918)", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt18, Sayı 69, 2012/1, ss. 145-182.

- Seyfeli, Canan: (2015). *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Seyfeli, Canan: (2017). "Millet Sistemi ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryani Kadim Patrikliği (1847-1918)", *SBArd*, Yıl 15, Sayı 29, Bahar, ss. 17-45.
- Tuğlacı, Pars: (1991). *İstanbuli Hayots Yegeğetsineri (İstanbul Ermeni Kiliseleri)*, İstanbul: Pars Yayınları.
- Vine, Aubrey R.: (1937). *The Nestorian Churches A Concise History of Nestorian Christianity in Asia From The Persian Schism to The Modern Assyrians*, London: Independent Press, Ltd Memorial Hall, E.C.4.
- Wigram, W. A.: (1929). *The Assyrians and Their Neighbours*, London: G. Bell-Sons.
- Yılmazçelik, İbrahim: (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara: T.T.K.Bas.
- Yohannan, Abraham: (2006). *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Ankara: Beybûn Yayınları.